

10. Πόλεμοι (1941-1949)

⌘

Ιταλία

Η Ιταλία προετοίμασε για μεγάλο χρονικό διάστημα την επίθεσή της εναντίον της Ελλάδας. Ο ιταλικός Τύπος, τουλάχιστον από το καλοκαίρι του 1940, καταφερόταν σε βάρος της χώρας ενώ, ως αποκορύφωμα των προκλήσεων, στις 15 Αυγούστου 1940 ιταλικό υποβρύχιο, αποκρύπτοντας την ταυτότητά του, βύθισε ελληνικό πολεμικό σκάφος στο λιμάνι της Τήνου.¹ Η κυβέρνηση Μεταξά αντιμετώπισε όλες τις προκλήσεις νηφάλια, και δεν θα μπορούσε να κάνει διαφορετικά αν δεν ήθελε να επιταχύνει τη σύγκρουση, που όμως έμοιαζε αναπόφευκτη. Η μουσολινική Ιταλία χρειαζόταν μια στρατιωτική επιτυχία τόσο για λόγους εσωτερικούς, όσο και εξωτερικούς. Τη στιγμή που ο βασικός της σύμμαχος, η Γερμανία, θριάμβευε σε όλα τα πολεμικά μέτωπα, η ίδια το μόνο που είχε καταφέρει ήταν να ελέγχει την Αλβανία,

1. Για τα όσα προηγήθηκαν του πολέμου βλ. Γενικών Επιτελείων Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Αίτια και αφορμαί Ελληνο-Ιταλικού πολέμου 1940-1941*, Αθήνα 1959, σσ. 95 κ.ε.

ενώ το μέτωπο της Αφρικής, μετά τις πρώτες επιτυχίες, παρουσίαζε στασιμότητα.²

Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στις 15 Οκτωβρίου 1940 αποφασίστηκε τελικά η έναρξη πολεμικών επιχειρήσεων κατά της Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Η.Α. Richter η εν λόγω σύσκεψη και επομένως και η απόφαση που ελήφθη, χαρακτηρίστηκαν από τον στρατιωτικό ερασιτεχνισμό των Μουσολίνι και Τσιάνο και τον άνευ ορίων καιροσκοπισμό, τη δουλικότητα και τη νοσηρή προσκόλληση στην καριέρα μέρους των αξιωματικών που συμμετείχαν. Το κλίμα αυτό επιδείνωσε και η παντελής απουσία θάρρους της γνώμης από μια άλλη μερίδα αξιωματικών που διέβλεπε τους κινδύνους ενός ελληνο-ιταλικού πολέμου χωρίς την κατάλληλη προετοιμασία του ιταλικού στρατού, αλλά συνάμα δεν τολμούσαν να επιμείνουν στην άποψή τους. Το γεγονός ότι, και πριν από τη σύσκεψη αλλά και στη συνέχεια, υπήρξαν ενστάσεις, και μάλιστα πολύ σοβαρές, ως προς την επάρκεια των ιταλικών δυνάμεων να ανταποκριθούν στο εγχείρημα, δεν ελήφθη σοβαρά υπόψη. Θεωρούνταν δεδομένο ότι η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να αντισταθεί στις κατά πολύ υπέρτερες ιταλικές δυνάμεις.³

Πράγματι, ο ελληνικός στρατός υστερούσε από κάθε άποψη σε σύγκριση με τον ιταλικό. Ο αριθμός των ελληνικών αεροπλάνων, πλοίων, τεθωρακισμένων, ακόμη και μεταγωγικών ήταν σαφώς μικρότερος του αντίστοιχου ιταλικού ενώ και στον κρίσιμο, όπως θεωρούνταν αρχικά, τομέα της αντιαεροπορικής άμυνας, η Ελλάδα δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις προοπτικές

2. J. Sadkovich, “The Italo-Greek War in Context: Italian Priorities and Axis Diplomacy”, *Journal of Contemporary History*, 28/3 (Ιούλιος 1993), σσ. 439-464.

3. Για όσα προηγήθηκαν της ιταλικής επίθεσης βλ. Η.Α. Richter, *Η Ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος*, Αθήνα 1998, σσ. 17-125.

ενός πολέμου με μια «ευρωπαϊκή δύναμη». Η εξήγηση ήταν μάλλον απλή: όλος ο αμυντικός προσανατολισμός της χώρας ήταν διαμορφωμένος για να αντιμετωπίσει μian επίθεση εκ μέρους της Βουλγαρίας, της κατεξοχήν ρεβανσιστικής δύναμης του Μεσοπολέμου στα Βαλκάνια, και για τον λόγο αυτόν στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα είχαν κατασκευαστεί σημαντικά οχυρωματικά έργα κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας, ενώ στα αλβανικά σύνορα δεν υπήρχε κάτι ανάλογο.⁴ Με άλλα λόγια, ο ελληνικός στρατός ήταν συγκροτημένος με βάση τις προδιαγραφές ενός Βαλκανικού Πολέμου, τόσο από την άποψη των αντιπάλων που θα είχε να αντιμετωπίσει, όσο και ως προς τη σύλληψη των πολεμικών επιχειρήσεων στις οποίες θα μπορούσε να συμμετάσχει, που ήταν από κάθε άποψη στατική και παρωχημένη. Εξάλλου, οι ελληνικές δυνάμεις που μπορούσαν να παραταχθούν αμέσως στο αλβανικό μέτωπο ανέρχονταν σε 35.000 άντρες. Η ελληνική κυβέρνηση είχε βέβαια φροντίσει να είναι έτοιμη για μια ιταλική επίθεση, απέφευγε όμως τη γενική επιστράτευση εξαιτίας του κόστους της, αλλά κυρίως, για να αποφύγει την πρόκληση της ιταλικής επίθεσης. Την ίδια στιγμή, όμως, οι Ιταλοί μπορούσαν αμέσως να παρατάξουν διπλάσιους άνδρες στο μέτωπο.

Ανεξάρτητα από τις εκτιμήσεις για την έκβαση του πολέμου, ο Ιωάννης Μεταξάς απορρίπτοντας, στις 28 Οκτωβρίου 1940, το ιταλικό τελεσίγραφο πέτυχε κάτι σημαντικό: να εξαγνίσει, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, το πρόσωπό του από το δικτατορικό άγος καθώς η ανταπόκριση όλων των πολιτικών παρατάξεων στο

4. Για την κατάσταση του ελληνικού στρατού βλ. Αλ. Παπάγος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, 2η έκδοση, Αθήνα 1997 [=1η έκδοση 1945].

κάλεσμα για την υπεράσπιση της Ελλάδας υπήρξε ενθουσιώδης και άμεση. Με τον τρόπο αυτόν μετατρεπόταν, έστω και για περιορισμένο χρόνο, σε εθνικό ηγέτη. Ακόμη και το Κομμουνιστικό Κόμμα, το οποίο οι υπηρεσίες του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου είχαν καταφέρει να διαλύσουν και να στείλουν τα μέλη του στην εξορία και τη φυλακή, αρχικά συμπαρατάχθηκε στη δικτατορία για τον αγώνα εναντίον της Ιταλίας. Από την άλλη πλευρά, το καθεστώς ανησυχούσε για τις συνέπειες που θα είχε για το ίδιο η εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων, με δεδομένο ότι η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία του δεν ήταν καθόλου αισιόδοξη για την τροπή που θα έπαιρναν.

Η έκπληξη, λοιπόν, όλων ήταν μεγάλη, όταν διαπιστώθηκε πως η ιταλική στρατιωτική ισχύς είχε μάλλον υπερεκτιμηθεί.⁵ Αρχικά οι διαθέσιμες ελληνικές στρατιωτικές μονάδες επιδίωξαν και πέτυχαν να συγκρατήσουν την ιταλική επίθεση, υποχωρώντας σε στρατηγικές θέσεις. Τόσο η μορφολογία του εδάφους όσο και οι κακές καιρικές συνθήκες συνέβαλαν στην αδυναμία των Ιταλών να πετύχουν γρήγορα τους στόχους τους. Στο μεταξύ, όμως, ολοκληρώθηκε η ελληνική επιστράτευση και ο ελληνικός στρατός απέκτησε την πλήρη ισχύ του, με αποτέλεσμα να αλλάξει η δυναμική του συσχετισμού δυνάμεων και, κατ'επέκταση, των συγκρούσεων. Έτσι, μέχρι τα μέσα Νοεμβρίου, ο ελληνικός στρατός πέτυχε να απωθήσει τους Ιταλούς στα σημεία από τα οποία είχαν εισβάλει στο ελληνικό έδαφος και στη συνέχεια να ξεκινήσει την αντεπίθεση. Ακολούθως, οι ελληνικές επιτυχίες διαδέχονταν η μία την άλλη και ο ελληνικός στρατός άρχισε να διεισ-

5. Ορισμένες χρήσιμες πληροφορίες για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο από την ιταλική σκοπιά δίνει ο Ζ.Ν. Τσιριπανλής, *Ελληνες και Ιταλοί στα 1940-41. Συγκριτική «ανάγνωση» της ελληνοϊταλικής σύρραξης*, Θεσσαλονίκη 2004.

δύει στα αλβανικά εδάφη. Επιτυχίες υπήρξαν ακόμη και σε τομείς όπου η υπεροχή των Ιταλών ήταν αναμφισβήτητη, όπως στη θάλασσα ή ακόμη και στον αέρα, όπου η ιταλική δραστηριότητα υπήρξε εντελώς δυσανάλογη σε σχέση με την υπεροπλία τους. Προοδευτικά όμως, η δυναμική της ελληνικής διείσδυσης στα αλβανικά εδάφη θα αρχίσει να εξαντλείται: μεγάλες δυσκολίες ανεφοδιασμού σε ένα εξαιρετικά δύσκολο ορεινό ανάγλυφο, ένας σκληρός χειμώνας αλλά και στρατηγικές επιλογές του αρχηγού του Γενικού Στρατηγείου, αντιστρατήγου Αλέξανδρου Παπάγου, του ίδιου που το 1935 πρωτοστάτησε στην επαναφορά της βασιλείας, θα διαμορφώσουν ένα μέτωπο στο οποίο και οι δύο αντίπαλοι δεν μπορούσαν να πετύχουν μίαν αποφασιστική νίκη. Το Μάρτιο του 1941, η ιταλική «εαρινή επίθεση», που διήρκεσε δύο βδομάδες, αποκρούστηκε από τους Έλληνες, οδηγώντας και τους δύο στρατούς σε στασιμότητα και εν τέλει σε αδιέξοδο.⁶

Οι επιτυχίες του ελληνικού στρατού είχαν δύο μείζονος σημασίας συνέπειες για τον πληθυσμό της χώρας. Αφενός, δημιούργησε ένα ηθικό εξαιρετικά αναπτωμένο, που περιφρονούσε τους Ιταλούς και πίστευε ότι όλα ήταν δυνατά και παράλληλα, ως συνέπεια αυτού, μίαν απορία για την αδυναμία του στρατού να προχωρήσει παραπέρα και να τους συντρίψει. Για τον λόγο αυτόν, ήδη από πολύ νωρίς η φαινομενική αδυναμία που έδειξαν οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις να καταφέρουν βαρύ πλήγμα εναντίον των Ιταλών, κάτι που ήταν μάλλον αδύνατον, θα ταυτιστεί με προδοσία των ανώτατων αξιωματικών και της πολιτικής ηγεσίας της χώρας. Αφετέρου, όπως επιτυχημένα έχει σημειώσει ο Γ. Μαργαρίτης, το Αλβανικό Μέτωπο θα εξοικειώσει όσους βρέθηκαν σε αυτό, και ήταν πολλοί, με τον πόλεμο στα

βουνά και σε μικρές μονάδες, αλλά και με τη βία και τον θάνατο, μια εμπειρία που θα αποδειχθεί καθοριστική για το ελληνικό αντάρτικο και γενικότερα για την μετέπειτα πολιτική ζωή.

Στο μεταξύ, όμως, τα πολιτικά δεδομένα της χώρας άλλαζαν. Ο Μεταξάς πέθανε στα τέλη Ιανουαρίου 1941, με αποτέλεσμα να φανεί όλη η γύμνια του καθεστώτος του, καθώς κανείς από τους επιγόνους του δεν διέθετε τις ικανότητες να τον αντικαταστήσει με επάρκεια. Παρ' όλα αυτά, ο Γεώργιος Β' δεν θέλησε να αποστασιοποιηθεί από το δικτατορικό καθεστώς και διόρισε ως πρωθυπουργό τον διοικητή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και, για ένα διάστημα, υπουργό Κοινωνικής Πρόνοιας της δικτατορίας Αλέξανδρο Κορυζή, μια προσωπικότητα που φάνηκε πολύ λίγη, παρά την καλή θέληση που προσπάθησε να δείξει, για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της εποχής. Η σημαντικότερη, όμως, αλλαγή στα δεδομένα προέρχεται από την απόφαση του Χίτλερ, που είχε ληφθεί ήδη από το Ιανουάριο του 1940, να επιτεθεί εναντίον της Ελλάδας.

Πίνακας 27: Χρονολόγιο 1941-1949

1940	Τορπιλισμός του εύδρομου Έλλη από ιταλικό υποβρύχιο στην Τήνο (Αύγουστος). Ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας (Οκτώβριος). Αναχαιτίζεται η ιταλική διείσδυση στην Πίνδο (Νοέμβριος). Καταλαμβάνεται το Αργυρόκαστρο (Δεκέμβριος).
1941	Η ελληνική αντεπίθεση φτάνει στα όριά της (Ιανουάριος). Κυβέρνηση Αλέξανδρου Κορυζή (29.1.1941-18.4.1941). Αποβιβάζεται αγγλικό εκστρατευτικό σώμα στην Ελλάδα (Μάρτιος). Κυβέρνηση Εμμανουήλ Τσουδερού (21.4.1941-14.4.1944), η οποία πρώτα μεταβαίνει στην Κρήτη και στη συνέχεια εγκαταλείπει την Ελλάδα. Η Γερμανοί καταλαμβάνουν

6. Η.Α. Richter, *Η Ιταλό-γερμανική επίθεση...*, όπ.π., σσ. 126 κ.ε.

Πίνακας 27 (συνέχεια)

	νουν την Αθήνα (Απρίλιος). Στην Αθήνα δωσιλογική κυβέρνηση Γεωργίου Τσολάκογλου (29.4.1941-2.12.1942).
1942	Λιμός. Στην Αθήνα δωσιλογική κυβέρνηση Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου (2.12.1942 – 7.4.1943).
1943	Τον Μάρτιο μαζικές απεργίες και διαδηλώσεις στην Αθήνα. Ο ΕΛΑΣ προοδευτικά δημιουργεί την «Ελεύθερη Ελλάδα». Στην Αθήνα, δωσιλογική κυβέρνηση Ιωάννη Ράλλη (7.4.1943-12.10.1944). Δημιουργία των Ταγμάτων Ασφαλείας. Τον Ιούλιο ιδρύεται κοινό επιτελείο των αντιστασιακών οργανώσεων ΕΛΑΣ – ΕΔΕΣ – ΕΚΚΑ υπό βρετανική κηδεμονία. Το Σεπτέμβριο συγκρούσεις ΕΛΑΣ – ΕΔΕΣ.
1944	Τον Φεβρουάριο συμφωνία για κατάπαυση πυρός μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ. Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης. Πρόεδρος Ευριπίδης Μπακιρτζής (10.3.1944-18.4.1944). Στη Μέση Ανατολή Κυβέρνηση Σοφοκλή Βενιζέλου (14.4.1944-26.4.1944). Πρόεδρος της Π.Ε.Ε.Α. ο Αλέξανδρος Σβώλος (18.4.1944-2.9.1944). Κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου (26.4.1944-3.1.1945). «Εθνικό Συμβούλιο» του Λιβάνου (Μάιος). Συμφωνίες της Καζέρτα (Σεπτέμβριος). Στις 18.10.1944 εγκαθίσταται στην Ελλάδα η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. «Δεκεμβριανά».
1945	Κυβέρνηση Νικολάου Πλαστήρα (3.1.1945-8.4.1945), Συμφωνία της Βάρκιζας, Κυβερνήσεις Πέτρου Βούλγαρη (8.4.1945-17.10.1945), Κυβέρνηση αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού (17.10.1945-1.11.1945), Κυβέρνηση Παναγιώτη Κανελλόπουλου (1.11.1945-22.11.1945), Κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη (22.11.1945-4.1946).
1946	Εκλογές (31.3.1946). Θρίαμβος του Λαϊκού Κόμματος. Υπηρεσιακή κυβέρνηση Παναγιώτη Πουλίτσα (4.4.1946-18.4.1946), Κυβερνήσεις Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (18.2.1946-24.1.1947). Τον Σεπτέμβριο του 1946 δημοψήφισμα, που καταλήγει υπέρ της επανόδου του Γεωργίου Β'.

Πίνακας 27 (συνέχεια)

1947	Θάνατος Γεωργίου Β' (1.4.1947). Ο Παύλος βασιλιάς της Ελλάδας. Κυβέρνηση Δημητρίου Μάξιμου (24.1.1947-29.8.1947), Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Τσαλδάρη (29.8.1947-7.9.1947), Κυβερνήσεις Θεμιστοκλή Σοφούλη (7.9.1947-24.6.1949).
1949	Κυβέρνηση Αλέξανδρου Διομήδη (30.6.1949-6.1.1950).

Γερμανία

Η αποτυχία των Ιταλών να νικήσουν την Ελλάδα είχε ως συνέπεια την αύξηση του αγγλικού ενδιαφέροντος για μια σταθερότερη παρουσία τους στη χώρα.⁷ Έτσι και αλλιώς, μετά την ιταλική επίθεση είχαν σπεύσει να αποβιβάσουν μικρή δύναμη στην Κρήτη προκειμένου να αποτρέψουν ανάλογη ενέργεια εκ μέρους των Ιταλών, χωρίς όμως να δημιουργήσουν και τις απαραίτητες αμυντικές υποδομές. Μέχρι την εποχή εκείνη ο Μεταξάς, αν και ζητούσε βοήθεια από τους Άγγλους, οι οποίοι είχαν εγγυηθεί την ελληνική ακεραιότητα, απέφυγε μια στενότερη συνεργασία για να μην προκαλέσει γερμανική αντίδραση. Δεν ήταν όμως δυνατόν να μην παρέμβει η Γερμανία, από τη στιγμή που ενδεχόμενη δημιουργία στρατιωτικών βάσεων από τους Άγγλους στην Ελλάδα θα μπορούσε να απειλήσει τον ανεφοδιασμό της Βέρμαχτ από τα πετρέλαια της Ρουμανίας, ακριβώς τη στιγμή που ετοιμαζόταν να ξεκινήσει η επιχείρηση Μπαρμπαρόσα εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης.

7. Για την αγγλική βοήθεια στην Ελλάδα βλ. R. Higham, *Το ημερολόγιο μιας καταστροφής. Η βρετανική βοήθεια στην Ελλάδα 1940-1941*, Αθήνα 2008 [1η αμερικανική έκδοση 1986].

Είναι προφανές ότι η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει από μόνη της δύο μεγάλες δυνάμεις ταυτοχρόνως. Η αγγλική βοήθεια σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης ήταν απαραίτητη, παρότι λίγοι πίστευαν ότι οι Άγγλοι ήταν σε θέση να προσφέρουν σημαντική στήριξη στη χώρα, χωρίς να αποδυναμώσουν σημαντικά τη θέση τους στη Βόρειο Αφρική. Ακόμη και οι ίδιοι οι Άγγλοι πίστευαν πως η συνδρομή τους στον ελληνικό αγώνα είχε χαρακτήρα κυρίως πολιτικό, με τις στρατιωτικές πλευρές να είναι ήσσονος σημασίας. Υπήρχαν, όμως, μεταξύ Ελλήνων και Άγγλων σημαντικές διαφοροποιήσεις στα ζητήματα οργάνωσης της άμυνας. Οι Άγγλοι έκριναν ότι ο ελληνικός στρατός θα έπρεπε να συμπτυχθεί, εγκαταλείποντας τη θέση του στην Αλβανία, και από κοινού με τις αγγλικές δυνάμεις να υπερασπίσει μια μικρότερη γραμμή άμυνας από τον Όλυμπο μέχρι τον Αλιάκμονα.⁸ Ήταν μια λογική πρόταση, που όμως δεν λάμβανε υπόψη τις πολιτικές προεκτάσεις μιας τέτοιας επιλογής. Γιατί ο ελληνικός στρατός δεν ήταν διατεθειμένος να αφήσει τις θέσεις του στην Αλβανία ή με άλλα λόγια να χαρίσει έναν πόλεμο που πίστευε ότι είχε κερδίσει. Επίσης, ο αντιστράτηγος Παπάγος δεν επιθυμούσε να εγκαταλείψει αμαχητί ένα κομμάτι του ελληνικού εδάφους αλλά και τα οχυρά στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, στην κατασκευή των οποίων είχε πρωτοστατήσει και που είχαν υλοποιηθεί με μεγάλο οικονομικό κόστος.⁹

8. M. Van Creveld, "Prelude to Disaster: The British Decision to Aid Greece, 1940-41", *Journal of Contemporary History*, 9/3 (Ιούλιος 1974), σσ. 65-92 και Sh. Lawlor, "Greece, March 1941: The politics of British Military Intervention", *The Historical Journal*, 25/4 (Δεκέμβριος 1982), σσ. 933-946.

9. Ι.Σ. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του 40*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 292.

Την 1η Μαρτίου 1941 η Βουλγαρία προσχώρησε στις δυνάμεις του Άξονα και την ίδια μέρα η Γερμανία εισήλθε στο έδαφός της. Η Γιουγκοσλαβία με τη σειρά της εξέταζε ένα ανάλογο ενδεχόμενο, το οποίο τελικά αποφεύχθηκε μετά από πραξικόπημα κατά του αντιβασιλέα Πάυλου. Στις συνθήκες αυτές η Αγγλία αποφάσισε τελικά να στείλει στην Ελλάδα εκστρατευτικό σώμα, το οποίο θα παρέμενε στη γραμμή Ολύμπου - Αλιάκμονα και θα στηριζόταν από τρεις εφεδρικές ελληνικές μεραρχίες. Με άλλα λόγια, οι επιλογές Παπάγου επικρατούσαν, κι έτσι η Ελλάδα θα αγωνιζόταν μόνο για την τιμή των όπλων εναντίον της Γερμανίας, όπως εξάλλου παραδεχόταν και ο ίδιος ο αντιστράτηγος.¹⁰

Η γερμανική εισβολή ξεκίνησε στις 6 Απριλίου, όταν γερμανικά σώματα στρατού επιτέθηκαν κατά των ελληνικών δυνάμεων και οχυρώσεων στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Η άμυνα των οχυρών διήρκεσε πολύ λίγο, καθώς οι ελληνικές δυνάμεις υπερφαλαγγίστηκαν από τα δυτικά, κατά τον ίδιο περίπου τρόπο που συνέβη και στη Γαλλία με τη γραμμή Μαζινό. Οι Γιουγκοσλάβοι, από την άλλη, δεν μπόρεσαν να αντισταθούν για πολύ, με αποτέλεσμα γερμανικές δυνάμεις να εισέλθουν στην Ελλάδα και από τη Δυτική Μακεδονία. Στις 9 Απριλίου ο γερμανικός στρατός κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη. Την επομένη, μετά από εντολή του Γενικού Στρατηγείου, ο διοικητής των δυνάμεων της Ανατολικής Μακεδονίας υπέγραψε πρωτόκολλο συνθηκολόγησης και ο στρατός που αμυνόταν στα οχυρά των ελληνοβουλγαρικών συνόρων κατέθεσε τα όπλα.¹¹

Στις 12 Απριλίου οι γερμανικές δυνάμεις επιτέθηκαν ενα-

10. Στο ίδιο, 290.

11. Για το στρατιωτικό σκέλος βλ. Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Το Τέλος μιας εποποιΐας. Απρίλιος 1941*, Αθήνα 1959.

ντίον των Άγγλων στη γραμμή του Αλιάκμονα. Οι τελευταίοι, που δεν είχαν προλάβει να οργανώσουν πλήρως την άμυνά τους, άρχισαν να συμπύσσονται προς τον νότο. Ωστόσο, ο Παπάγος δεν έδινε εντολή για υποχώρηση από το Αλβανικό Μέτωπο και όταν πλέον την έδωσε ήταν αργά, καθώς οι απαραίτητοι ελιγμοί δεν ήταν εφικτοί και μια οργανωμένη υποχώρηση παρουσιαζόταν αδύνατη. Ο ελληνικός στρατός στην Αλβανία άρχισε σιγά σιγά να αποσυντίθεται, η απείθεια γενικεύτηκε και οι λιποταξίες πολλαπλασιάστηκαν. Οι διοικητές του Αλβανικού Μετώπου άρχιζαν να ξεετάζουν το ενδεχόμενο συνθηκολόγησης ακόμη και χωρίς τη συγκατάθεση της κυβέρνησης,¹² ενώ, οι αγγλικές μονάδες έδιναν τις τελευταίες τους μάχες προκειμένου να στηρίξουν την υποχώρησή τους και στα τέλη Απριλίου κατάφεραν να αποχωρήσουν, με αρκετές απώλειες, για την Κρήτη και την Αίγυπτο.

Την ίδια στιγμή, η κατάσταση στην Αθήνα είχε καταστεί τραγική και έγινε ακόμη χειρότερη όταν οι διοικητές των τριών σωμάτων στρατού στην Ήπειρο αποφάσισαν να στείλουν τελεσίγραφο στην κυβέρνηση ζητώντας μέσα σε δώδεκα ώρες την άδεια να υπογράψουν ανακωχή με τους Γερμανούς.¹³ Συνάντησαν όμως την αντίδραση του Γεωργίου Β΄, ο οποίος δεν ήθελε να έρθει σε ρήξη με τους Άγγλους, ενώ την ίδια στιγμή ο Παπάγος δήλωνε ότι δεν είχε αντίρρηση. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν η αυτοκτονία του πρωθυπουργού Κορυζή και η υπογραφή πρωτοκόλλου ανακωχής με τους Γερμανούς με πρωτοβουλία του στρατηγού Τσολάκογλου, μια ενέργεια που υπέθαλπε τα σενάρια περί προδοσίας.¹⁴ Κάτω από τις συνθήκες αυτές και ενώ τα

γερμανικά στρατεύματα προχωρούσαν προς την Αθήνα, το κράτος έδειχνε σημάδια πλήρους αποδιοργάνωσης.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο θα περίμενε κανείς ότι ο Γεώργιος Β΄ θα επιδίωκε να σχηματίσει μια κυβέρνηση στην οποία θα συμμετείχαν όλα τα κόμματα. Δεν έκανε όμως τίποτε τέτοιο και προσπάθησε να στηριχθεί στον γερμανόφιλο Κωνσταντίνο Κοτζιά, στέλεχος της Δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Όταν ο τελευταίος δεν μπόρεσε να βρει συνεργάτες για να σχηματίσει κυβέρνηση, θα στραφεί προς τον απόστρατο στρατηγό Μαζαράκη και τέλος, στον Εμμανουήλ Τσουδερό, φιλελεύθερο και πρώην διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος. Η επιλογή του τελευταίου δεν ήταν άσχετη ούτε με τις στενές σχέσεις του με το Λονδίνο, ούτε με την καταγωγή του από την Κρήτη, γεγονός που θα διευκόλυne την εγκατάσταση της νέας κυβέρνησης στο νησί, ο πληθυσμός του οποίου δεν ήταν φιλικός προς τον βασιλιά. Η νέα κυβέρνηση θα φύγει για την Κρήτη, τη στιγμή που ο Παπάγος υπέβαλε την παραίτησή του και ο Τσολάκογλου, μη μπορώντας να κάνει αλλιώς, υπέγραψε σύμφωνο συνθηκολόγησης και με τους ηττημένους Ιταλούς.

Το επόμενο βήμα για την ολοκληρωτική κατάκτηση της Ελλάδας αφορούσε την Κρήτη, στην οποία είχαν συγκεντρωθεί έλληνες και άγγλοι στρατιώτες, χωρίς όμως και τον απαραίτητο οπλισμό για να αντιμετωπίσουν τους Γερμανούς. Οι προσπάθειες των Γερμανών για την κατάληψη του νησιού κράτησαν περίπου δέκα μέρες, παρά το γεγονός ότι η αντίσταση του στρατού και των κατοίκων του ήταν εξαιρετικά σκληρή, με αποτέλεσμα οι απώλειές τους να φτάσουν τις 8.000 άντρες, περισσότεροι δηλαδή από όσους χάθηκαν στις επιχειρήσεις για την κατάληψη της Γιουγκοσλαβίας και της υπόλοιπης Ελλάδας. Η συμμετοχή, εξάλλου, των αμάχων στην άμυνα εναντίον των Γερμανών, θεωρήθηκε από τους τελευταίους ως παραβίαση του διεθνούς πολε-

12. Ι. Σ. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά...*, όπ.π., σσ. 296 κ.ε.

13. Στο ίδιο, σ. 305.

14. Χ. Φλάισερ, *Στέμνια και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ. 1, Αθήνα χχ, σ. 70.

μικού δικαίου, με αποτέλεσμα να πραγματοποιηθούν αντίποινα με εκατοντάδες θύματα και ισοπέδωση χωριών.¹⁵

Η ελληνική κυβέρνηση και ο Γεώργιος Β΄ θα εγκαταλείψουν το νησί, προκειμένου να μεταφερθούν στην Αλεξάνδρεια. Δεν θα μείνουν για πολύ εκεί καθώς ως επίσημη έδρα της κυβέρνησης θα οριστεί το Λονδίνο, ενώ στην Αλεξάνδρεια θα μείνουν μόνο τα τρία πολεμικά υπουργεία. Ωστόσο, με το κλίμα που είχε δημιουργηθεί στην Ελλάδα, μετά τη φερόμενη ως «προδοσία» των στρατηγών και την υπογραφή συνθηκολόγησης με την Ιταλία, η φυγή του βασιλιά και της κυβέρνησης, μαζί με τον χρυσό της Τράπεζας της Ελλάδος, θεωρήθηκε ως εγκατάλειψη και αποδυνάμωσε σημαντικά τη νομιμότητα της εξόριστης, στο εξής, πολιτικής ηγεσίας της χώρας, η οποία θα έπρεπε στη συνέχεια να στηρίζεται στους Άγγλους για την επιβίωσή της, πολιτική και μη.

Κατοχή

Η Ελλάδα διαιρέθηκε σε τρεις ζώνες μετά την κατάληψη της από τα στρατεύματα του Άξονα.¹⁶ Οι Γερμανοί έθεσαν υπό τον άμεσο έλεγχό τους την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, την Κρήτη, ορισμένα νησιά του Αιγαίου και την Μακεδονία μεταξύ Αλιάκμονα και Στρυμόνα. Από κοινού με γιουγκοσλαβικά εδάφη, οι ελληνικές περιοχές αποτέλεσαν τη Νοτιοανατολική Γερμανική Εδαφική Διοίκηση. Η Ιταλική ζώνη κατοχής περιλάμβανε τις περιοχές δυτικά του Αλιάκμονα, τα Επτάνησα, τις Κυκλάδες και ένα μικρό

15. Στο ίδιο, σ. 76.

16. Για μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας της κατοχής και των συναφών ιστοριογραφικών προβλημάτων βλ. Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*, Αθήνα 2010.

μέρος της Ανατολικής Κρήτης. Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας το 1943, οι περιοχές αυτές περιήλθαν στη γερμανική διοίκηση. Τέλος, η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη πέρασαν στην κατοχή της Βουλγαρίας, η οποία ικανοποιούσε έτσι τις φιλοδοξίες της για έξοδο στο Αιγαίο, κάτι που οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν είχαν μπορέσει να εκπληρώσουν.

Παρά την κατάτμηση των ελληνικών εδαφών, οι Γερμανοί έκριναν σκόπιμο να παρουσιάζουν προς τα έξω την Ελλάδα ως μία ενιαία κρατική οντότητα, με την ονομασία *Ελληνική Πολιτεία*. Ο στρατηγός Τσολάκογλου, που είχε υπογράψει τις συμφωνίες συνθηκολόγησης, έγινε ο πρώτος δωσίλογος πρωθυπουργός, επιβεβαιώνοντας έτσι με τον τρόπο του την κατηγορία περί προδοσίας που του είχε προσαφθεί. Προκειμένου μάλιστα να ενισχύσει τη θέση του, στράφηκε εναντίον του μεταξικού καθεστώτος, κήρυξε την Ελλάδα «αβασίλευτη δημοκρατία» και προσπάθησε να αποσπάσει τη συναίνεση ορισμένων, τουλάχιστον, πολιτικών, η στάση, όμως, των οποίων στις περισσότερες περιπτώσεις θα χαρακτηρίζεται από τη λογική της αναμονής.¹⁷ Τον Νοέμβριο του 1942, ο Τσολάκογλου αντικαταστάθηκε από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο ενώ τέλος, τον Απρίλιο 1943, σχηματίστηκε η τελευταία δωσιλογική κυβέρνηση, υπό την προεδρία του Ιωάννη Ράλλη, τέως υπουργού του Λαϊκού Κόμματος. Μια αλλαγή διόλου τυχαία, καθώς με τον τρόπο αυτόν ο παλιός πολιτικός κόσμος επιδίωξε να αντιδράσει στην αμφισβήτηση της εξουσίας του, της ίδιας της υπόστασής του, που είχε πια καταστεί πολύ έντονη, τη στιγμή που το τέλος του πολέμου, αλλά και η ήττα της Γερμανίας φαινόταν ότι πλησίαζαν.

17. Χ. Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα...*, όπ.π., τ. 1, σσ. 157-158.

Η ικανότητα παρέμβασης των ελληνικών κυβερνήσεων στις διάφορες περιοχές της χώρας ποίκιλλε, σε γενικές γραμμές όμως ήταν ασήμαντη. Και αυτό παρά το γεγονός ότι οι διπλωμάτες που εκπροσωπούσαν την Ιταλία και τη Γερμανία στην Ελλάδα υποστήριζαν την ανάγκη μιας ελληνικής κυβέρνησης που θα μπορούσε να διοικήσει τη χώρα. Ωστόσο, οι πολλαπλές αντιθέσεις μεταξύ διπλωματών και στρατιωτικών, Ιταλών και Γερμανών, από τις οποίες προσπαθούσαν να επωφεληθούν οι Έλληνες, δεν μπορούσαν παρά να οδηγήσουν σε πλήρη αποδυνάμωση του ελληνικού διοικητικού μηχανισμού.¹⁸ Η αποδυνάμωση αυτή δεν ήταν ασφαλώς ενιαία. Στην Παλαιά Ελλάδα, στην Πελοπόννησο κυρίως, εκεί που το κράτος είχε πιο βαθιές ρίζες και μεγαλύτερη παράδοση, οι μηχανισμοί της διοίκησης επιβίωσαν. Στις Νέες Χώρες η κρατική κατάρρευση συνόδευσε και τη στρατιωτική ήττα καθώς η πλειονότητα των κρατικών υπαλλήλων, που προέρχονταν από την Παλαιά Ελλάδα, εγκατέλειψε τις θέσεις της και κατέφυγε στον νότο.¹⁹

Παράλληλα και οι απόμακρες περιοχές, κυρίως οι ορεινές, αντιμετώπισαν μια ανάλογη πραγματικότητα. Στην ουσία ούτε οι Γερμανοί ούτε οι Ιταλοί δεν ενδιαφέρονταν ή δεν ήταν σε θέση να ελέγξουν τις ορεινές περιοχές, σε αυτές εξάλλου θα αναπτυχθεί το αντάρτικο, οι οποίες σταδιακά βρέθηκαν εκτός κρατικού ελέγχου, ενώ στα εδάφη που είχαν περιέλθει υπό τον έλεγχο της Βουλγαρίας, οι πολιτικές εθνικών εκκαθαρίσεων και εποίκισμού που εφαρμόστηκαν, δεν μπόρεσαν σε καμιά περίπτωση να αντιμετωπιστούν από τις δωσιλογικές κυβερνήσεις.²⁰ Τον Σεπτέμβριο του 1941, μάλιστα, προκλήθηκε, με υποκίνηση των κομ-

μουνιστών, εξέγερση, την οποία οι Βούλγαροι κατέστειλαν βίαια. Πολλές εκατοντάδες άτομα εκτελέστηκαν, ενώ δεκάδες χιλιάδες άλλα υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους.²¹

Με τον ίδιο τρόπο οι δωσιλογικές κυβερνήσεις δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν και τα νέα οικονομικά προβλήματα που προέκυψαν από την κατάκτηση της χώρας. Ο πλήρης ναυτικός αποκλεισμός της από τους συμμάχους θα αρκούσε για να εξηγήσει την έλλειψη σιτηρών που εμφανίστηκε ήδη από τις αρχές του φθινοπώρου 1941, σε μια χώρα που προπολεμικά ήταν σε θέση να ικανοποιήσει από μόνη της μόλις το 65% της κατανάλωσής της σε σάρι, πολύ περισσότερο δε από τη στιγμή οι διάφορες περιοχές της χώρας δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους λόγω της διαίρεσης που είχαν επιβάλει οι κατοχικές δυνάμεις. Σε αυτόν τον παράγοντα θα πρέπει να προστεθεί και η μειωμένη, κατά 15-30%, ανάλογα με το αγαθό, παραγωγή εξαιτίας των πολεμικών συνθηκών, καθώς επίσης και οι σημαντικές καταστροφές των υποδομών, που ως ένα βαθμό ήταν αποτέλεσμα της αγγλικής υποχώρησης, καθώς επίσης και η αντικειμενική αδυναμία εφοδιασμού των αστικών κέντρων, για να γίνει πλήρως κατανοητή η έκταση του προβλήματος.²² Αν προστεθεί δε και η άρνηση των αγροτικών πληθυσμών να παραδώσουν την παραγωγή τους στους, αναποτελεσματικούς στις συνθήκες της Κατοχής, κρατικούς μηχανισμούς συγκέντρωσης σιτηρών, τότε η πείνα που εκδηλώθηκε σε όλες τις μεγάλες πόλεις και κυρίως στην Αθήνα από τον Αύγουστο του 1941 και θα εξακολουθήσει μέχρι τις αρχές του 1943 είναι απολύτως κατανοητή.

18. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994, σ. 48.

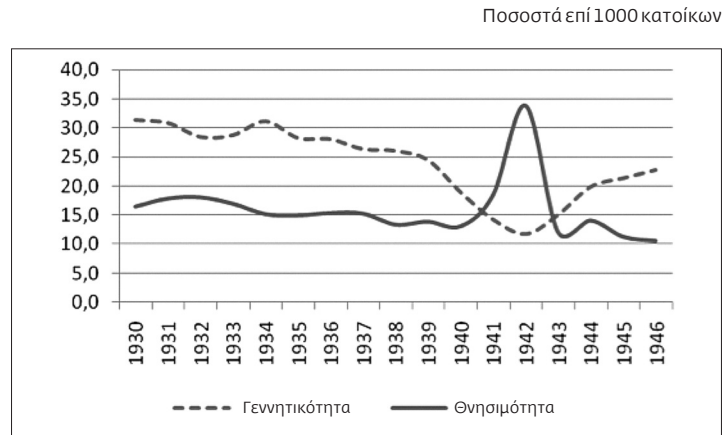
19. Γ. Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1959, σ. 177.

20. Χ. Φλάιοερ, *Στέμμα και Σβάστικα...*, όπ.π., τ. 1, σ. 100.

21. Στο ίδιο, σσ. 96 κ.ε.

22. Α.Γ. Μπακάλμπασης, *Η οικονομία της Ελλάδος και η οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία κατά την περίοδο της Κατοχής 1941-1944*, Αθήνα 1944, σσ. 29-63, Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 52.

Διάγραμμα 9: Φυσική κίνηση του πληθυσμού της Ελλάδας, 1930-1946

ΠΗΓΗ: Ομάς Επιστημόνων, *Η επιβίωση του ελληνικού λαού*, Α: Τα δεδομένα, Αθήνα 1947, σσ. 72-74.

Το πρόβλημα του επισιτισμού αποτέλεσε αντικείμενο σκληρών διαπραγματεύσεων της εξόριστης κυβέρνησης με τις κατοχικές δυνάμεις, το οποίο δεν θα λυθεί, εν μέρει τουλάχιστον, παρά στα τέλη του 1942 και με πιο οριστικό τρόπο από τις αρχές του 1943, όταν η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών ανέλαβε την κάλυψη του επισιτιστικού κόστους της Ελλάδας και ο σουηδικός Ερυθρός Σταυρός τη διαδικασία μεταφοράς και διανομής των απαραίτητων αγαθών. Οι υπολογισμοί των θανάτων εξαιτίας του λιμού ποικίλλουν, καθώς στη πλειοψηφία τους τα θύματα προέρχονταν από περιθωριακούς πληθυσμούς που βρέθηκαν χωρίς οικογενειακά ερείσματα στις πόλεις, όπως για παράδειγμα στρατιώτες που δεν μπόρεσαν να επιστρέψουν στις πατρίδες τους ή άλλους πληθυσμούς που βρέθηκαν σε λάθος τόπο λάθος στιγμή. Επομένως, εξηγείται γιατί οι μαρτυρίες για μαζικές τα-

φές και οι ανώνυμες καταχωρίσεις θανάτων δεν είναι λίγες. Ακόμη, μεγάλο μέρος των θυμάτων προερχόταν από τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα, ήταν κυρίως ανειδίκευτοι αλλά συχνά και ειδικευμένοι εργάτες, που έχοντας ήδη ένα χαμηλό βιοτικό επίπεδο, το είδαν κατά την περίοδο του λιμού να γίνεται κυριολεκτικά ανεπαρκές για την επιβίωσή τους.²³ Έτσι, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις που διαθέτουμε, ενώ η μέση ημερήσια κατανάλωση κατά άτομο μιας εργατικής οικογένειας ανερχόταν σε 2.300 θερμίδες το 1939, μέγεθος που χαρακτηρίζεται οριακά επαρκές για την επιβίωση, κατά την περίοδο από τον Νοέμβριο του 1941 έως τον Μάρτιο του 1942 θα συρρικνωθεί στις 930 θερμίδες, για να ανακάμψει το διάστημα Ιανουαρίου-Απριλίου 1943 στις 1.700 θερμίδες, που εξακολουθούσαν να είναι ανεπαρκείς για την επιβίωση.²⁴

Οι πληθυσμιακές απώλειες, πάντως, εξαιτίας του κατοχικού λιμού εκτιμώνται συνήθως στα 300.000 άτομα, συμπεριλαμβανομένων και των γεννήσεων που δεν έγιναν,²⁵ νούμερο διόλου αμελητέο, αν και μάλλον υπερεκτιμημένο, για έναν πληθυσμό 7.500.000 ατόμων. Αν δε σε αυτούς προστεθούν και οι θάνατοι που οφείλονταν στις πολεμικές επιχειρήσεις και την κατοχική βία, τότε ο αριθμός των θυμάτων για όλη την περίοδο της Κατο-

23. Η καλύτερη μελέτη για το θέμα αυτό ανήκει οπωσδήποτε στην V. Hionidou, *Famine and death in occupied Greece, 1941-1944*, Cambridge 2006.

24. Ομάδα Επιστημόνων, *Η επιβίωση του ελληνικού λαού*, Α: Τα δεδομένα, Αθήνα 1947, σ. 298.

25. M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 67.

26. Σύμφωνα με την Ομάδα Επιστημόνων, *Η επιβίωση του ελληνικού λαού*, όπ.π., σ. 80, οι μη βίαιοι θάνατοι, δηλαδή εκείνοι που πρέπει να αποδοθούν στο λιμό, ανέρχονται σε 300.000. Οι νεκροί από τον ελληνο-ιταλικό και ελληνο-γερμανικό πόλεμο σε 15.700, οι θάνατοι από βομβαρδισμούς των

χής μπορεί και να πλησιάζει τα 500.000²⁶ ή σε ποσοστιαία βάση και συγκριτικά με το σύνολο του πληθυσμού σε 7%, μέγεθος από τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Στο μέγεθος αυτό συμπεριλαμβάνεται και η συντριπτική πλειοψηφία των Εβραίων της Ελλάδας. Το μεγαλύτερο μέρος τους μεταφέρθηκε σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, ενώ τα ποσοστά εξόντωσής τους κυμαίνονταν μεταξύ 80-90% του συνολικού πληθυσμού, με την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης να εξολοθρεύεται κυριολεκτικά.²⁷

Στο πλαίσιο αυτό, η κυβέρνηση των δωσιλόγων φάνηκε ανίκανη να αντιδράσει και οι κρατικοί μηχανισμοί παρουσιάστηκαν αφερέγγυοι στις στοιχειώδεις υποχρεώσεις τους, τη στιγμή που νέες αμοιβαιότητες και συλλογικές μορφές αντιμετώπισης των προβλημάτων κάνουν την εμφάνισή τους και προοδευτικά ενισχύονται προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωση των πληθυσμών. Παράλληλα, η διάλυση των κρατικών μηχανισμών και η απροθυμία των ιταλικών δυνάμεων – που ήλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος της χώρας μέχρι το 1943 – να ασχοληθούν με την επιβολή της έννομης τάξης, τη στιγμή που η χωροφυλακή έδειχνε μάλλον αμήχανη στις σχέσεις της με τις κατοχικές δυνάμεις,

δυνάμεων του άξονα σε 3.000 και των συμμαχικών δυνάμεων σε 1.000. Τα θύματα του βουλγαρικού στρατού ανέρχονται σε 30.000, οι εκτελέσεις των Ιταλών και Γερμανών σε 11.000 και τα θύματα των εμφυλίων συγκρούσεων (του ανταρτοπολέμου όπως αναφέρει η πηγή) σε 30.000. Συνολικά 390.700 νεκροί στους οποίους δεν συμπεριλαμβάνονται οι Εβραίοι, αλλά και όσοι εκτοπίστηκαν στη Γερμανία, την Ιταλία και τη Βουλγαρία καθώς επίσης και τα θύματα του ελληνικού στρατού που συμμετείχε στις συμμαχικές επιχειρήσεις.

27. Ο. Βαρών – Βασάρ, «Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων (1943-1944) και η αποτύπωσή της: μαρτυρίες, λογοτεχνία και ιστοριογραφία», Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης...*, όπ.π., σ. 295, Γ. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων στην Ελλάδα. Εβραίοι, Τσάμηδες*, Αθήνα 2005, σσ. 49-132.

Πίνακας 28: Νομισματικοί δείκτες, 1941-1944

Βάση 1= Απρίλιος 1941

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ	ΔΕΙΚΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΧΡΥΣΗΣ ΛΙΡΑΣ	ΔΕΙΚΤΗΣ ΚΟΣΤΟΥΣ ΖΩΗΣ
Απρίλιος 1941	1.0	1.0	1.0
Δεκέμβριος 1942	15.7	127.7	156.5
Δεκέμβριος 1943	135.5	1.319.2	1.572.7
Οκτώβριος 1944	8.276.320.0	1.633.540.989.0	2.305.948.911.0

ΠΗΓΗ: W.O. Candilis, *The economy of Greece, 1944-66. Efforts of stability and development*, Νέα Υόρκη 1968, σ. 17.

οδήγησαν στην εντυπωσιακή αναζωπύρωση της ληστείας και στην ανάπτυξη μιας παράλληλης οικονομίας, στην οποία συμμετείχαν κάθε είδους και κάθε ηλικίας άνθρωποι.²⁸

Προοδευτικά λοιπόν, η οικονομία της χώρας αποδιοργανώνεται, οι συνεκτικοί ιστοί τους οποίους είχε συγκροτήσει το κράτος, αλλού με περισσότερη και αλλού με λιγότερη επιτυχία, παραλύουν και το εθνικό εισόδημα συρρικνώνεται δραματικά: έχει υποστηριχθεί ότι έφτασε το 30% του προπολεμικού. Ασφαλώς οι συνέπειες δεν ήταν οι ίδιες για όλες τις πληθυσμιακές ομάδες και περιοχές, όπως οι πόλεις, καθώς και οι ορεινές καθώς και

28. Στ. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», Στ. Θωμαδάκης, *Κράτος και ανάπτυξη στην Ελλάδα. Ένα εξελικτικό δίδυμο*, Αθήνα 2011, 281-312.

γενικότερα οι ελλειμματικές σε σιτηρά περιοχές ήταν εκείνες που υπέφεραν περισσότερο. Εξάλλου, ενώ αρχικά οι δυνάμεις κατοχής ενδιαφέρθηκαν για τους δικούς τους λόγους να συντηρήσουν την εγχώρια βιομηχανία δίνοντας σημαντικές παραγωγελίες, με αποτέλεσμα οι κατασκευαστικές εταιρείες αναλάβαν την κατασκευή ή επισκευή δημοσίων έργων και τα ορυχεία δούλευαν για εξαγωγές στη Γερμανία, από το 1943, όλες αυτές οι δραστηριότητες παρέλυσαν, καθώς ο πληθωρισμός άρχισε να παίρνει ιλιγγιώδεις διαστάσεις και η αντίσταση να δραστηριοποιείται.²⁹

Το πρόβλημα του πληθωρισμού αντιπροσωπεύει μian άλλη διάσταση της προϊούσας αποδιοργάνωσης της ελληνικής οικονομίας, αλλά και της ληλατικής αντίληψης με την οποία αντιμετώπιστηκε από τις δυνάμεις κατοχής. Η Ελλάδα όφειλε να καλύπτει τα έξοδα των στρατευμάτων κατοχής, τα οποία πλησίαζαν το ύψος του Ακαθαρίστου Εγχωρίου Προϊόντος της. Παράλληλα, η «Ελληνική Πολιτεία» υποχρεώθηκε να καταβάλει ένα πολύ μεγάλο δάνειο στη Γερμανία, ένα δάνειο που και υπό κανονικές συνθήκες δεν θα ήταν σε θέση να δώσει. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο οι συνθήκες απορίας μεγάλου μέρους του πληθυσμού οδήγησαν τις κατοχικές κυβερνήσεις σε σημαντικές προσλήψεις στο δημόσιο. Ήταν και αυτή μια πολιτική για την αντιμετώπιση της απορίας και της πείνας στις πόλεις, αλλά και για τον προσεταιρισμό πληθυσμών στις πολιτικές των δωσιλογικών κυβερνήσεων.

Οι κατοχικές κυβερνήσεις είχαν ένα μόνο τρόπο για να αντα-

29. Α.Γ. Μπακάμπασης, *Η οικονομία της Ελλάδος...*, όπ.π., σσ. 64-99 και αναλυτικά Ν.Γ. Σιδέρης, *Η ελληνική βιομηχανία. Βιομηχανική παραγωγή και αξία αυτής κατά τα έτη 1945-1946-1947 εν συγκρίσει προς το έτος 1939*, Αθήνα 1948.

ποκριθούν στις απαιτήσεις αυτές: την προσφυγή στην εκτυπωτική μηχανή, με αποτέλεσμα οι τιμές των αγαθών γρήγορα να εγκαταλείψουν τη δραχμή ως μέτρο τους, και οι παραγωγοί να στραφούν προς τον αντιπραγματισμό. Από το 1943 δε, όταν η γερμανική διοίκηση προσπάθησε να συγκρατήσει την κατάσταση με τη διοχέτευση χρυσών λιρών στην αγορά, τότε η χρυσή λίρα μετατράπηκε στο βασικό μέσο ανταλλαγής και μέτρο των αξιών.³⁰

ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ

Η κατοχή της Ελλάδας από τα στρατεύματα του Άξονα δημιούργησε από τη μια πλευρά ένα νέο θεσμικό πλαίσιο, το οποίο βεβαίως για το μεγαλύτερο μέρος της χώρας αποδείχθηκε ατελέσφορο, από την άλλη, ωστόσο, αποδιοργάνωσε το παλιό και κυρίως έθεσε στο περιθώριο τις πολιτικές πραγματικότητες και συνεργασίες που υπήρχαν μέχρι τότε. Επόμενο ήταν ο αγώνας για την εξουσία να πάρει στο εξής διαφορετικές μορφές, να δώσει νέες και εν πολλοίς πρωτοφανείς ευκαιρίες σε ομάδες και πρόσωπα που μέχρι τότε βρίσκονταν στο περιθώριο, αλλά και να αφήσει στην άκρη, αρχικά τουλάχιστον, όλους εκείνους που δεν είχαν λόγους να διεκδικήσουν κάτι διαφορετικό από την υφιστάμενη πολιτική πραγματικότητα. Την κατάσταση αυτή πετυχημένα έχει συνοψίσει ο Chris Woodhouse, επικεφαλής της βρετανικής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα:

30. Η καλύτερη εργασία για την οικονομία της κατοχής ανήκει στην G. Etmektsoglou-Koehn, *Axis exploitation of wartime Greece, 1941-1943*, διδακτορική διατριβή, Emory University 1995.

όσοι στην Ελλάδα επιθυμούσαν ν' αλλάξουν τα πράγματα μετά τον πόλεμο, ήταν φυσικό να πάρουν πρωτοβουλία πολύ πριν από όσους προτιμούσαν να επανέλθει η ίδια κατάσταση. Αυτός ο πόθος, και όχι η άκρατη επιθυμία να εκδιωχθεί ο εχθρός, ήταν εκείνο που οδήγησε τους πρώτους ηγέτες τους (όχι όμως και τους πρώτους οπαδούς τους) στο στίβο του αγώνα. Όλες οι υπόλοιπες οργανώσεις ήταν πιο συντηρητικές και δεν υποστήριζαν οπωσδήποτε το βασιλιά επειδή ήταν ο Γεώργιος Β', αλλά υποστήριζαν το κατεστημένο πολίτευμα επειδή ήταν κατεστημένο... Πίστευαν ότι όλα τα ελληνικά προβλήματα είχαν μπει στο ψυγείο για όσο θα διαρκούσε η Κατοχή. Και πολύ αργά, σε σύγκριση με τους πιο πάνω αντιπάλους τους σκέφτηκαν ότι είχαν κάποιο πατριωτικό καθήκον.³¹

Πράξεις ηρωικές με αντιστασιακό περιεχόμενο θα κάνουν την εμφάνισή τους από πολύ νωρίς, ήδη από το φθινόπωρο του 1941. Πολιτικά και ψυχολογικά όμως, η σημαντικότερη, ίσως, να ήταν η ανατίναξη τον Σεπτέμβριο του 1942 του κτιρίου της ναζιστικής οργάνωσης Ε.Σ.Π.Ο. (Εθνική Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση), ενέργεια που, όπως έχει υποστηριχθεί, οδήγησε σε αποτυχία την οργάνωση ενός εγχώριου εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος.³² Κατά την ίδια αυτή πρώιμη περίοδο αντάρτικες ομάδες κάνουν την εμφάνισή τους στη Μακεδονία. Η δράση τους θα κατασταλεί πολύ σκληρά από τους Γερμανούς,³³ ενώ σε εξέγερση εναντίον της βουλγαρικής κατοχής στη Θράκη, θα καταμετρηθούν πολλές

31. C.M. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων*, Αθήνα 1976 [1η αγγλική έκδοση 1948], σ. 138.

32. Χ. Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα...*, όπ.π., τ. 1, σ. 359. Πιο αναλυτικά βλ. Ευ. Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ (1941-1945). Πανελληνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων*, 2η έκδοση, Αθήνα 2005, σσ. 109-123.

33. Στρ. Δορδανάς, *Το αίμα των αθών. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία 1941-1944*, Αθήνα 2007, σσ. 58 κ.ε.

εκατοντάδες θύματα. Τέλος, μερίδες από διάφορες εθνοτικές ομάδες, όπως οι Τσάμηδες, οι Βλάχοι ή οι Σλαβομακεδόνες, ορισμένες από τις οποίες κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου βρέθηκαν υποχρεωμένες να σιωπούν υπό την κρατική καταστολή, επωφελούνται από τις νέες συνθήκες για να βελτιώσουν τη θέση τους, μέσω της συνεργασίας με τους Γερμανούς και τους Ιταλούς.

Την ίδια ακριβώς εποχή, δηλαδή το φθινόπωρο του 1941, ιδρύεται στην Αθήνα το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ.) με πρωτοβουλία του Κομμουνιστικού Κόμματος. Το τελευταίο απευθύνθηκε σε όλα τα πολιτικά κόμματα της χώρας, και τα προσκάλεσε να συμμετάσχουν στη βάση ενός εξαιρετικά μετριοπαθούς προγράμματος που είχε ως άξονες την εθνική ανεξαρτησία, τον σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης από το Ε.Α.Μ. αμέσως μετά την απελευθέρωση και τέλος, την κατοχύρωση «με κάθε μέσο» του δικαιώματος του ελληνικού λαού να αποφασίσει ελεύθερα για τη μελλοντική του διακυβέρνηση. Η αντίδραση των πολιτικών ελίτ της χώρας υπήρξε από αδιάφορη, όπως των Φιλελευθέρων που προέβλεπαν το σύνθημα «υπομονή και σύνεση», έως αρνητική, όπως του Λαϊκού Κόμματος. Το αποτέλεσμα ήταν να συνεργαστούν με το Ε.Α.Μ. τρεις μόνο, ασημαντες πολιτικά, ομάδες με σοσιαλιστικές τάσεις, που όμως κατοχύρωναν το άλλοθι του μετώπου. Με τον τρόπο αυτόν όμως, οι προπολεμικές πολιτικές ηγεσίες της χώρας βρέθηκαν τελικά αποκλεισμένες από το πολιτικό παιχνίδι όπως αναδιαμορφωνόταν στο πλαίσιο των κατοχικών συνθηκών, τη στιγμή που το Ε.Α.Μ. θα αποδειχθεί πολύ ικανό στην οργάνωση ενός μεγάλου μέρους των πληθυσμών της χώρας.³⁴

34. C.M. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος...*, όπ.π., σ. 116, Χ. Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα...*, όπ.π., τ. 1, σ. 147 και 158.

Οι πρώτες προσπάθειες του Ε.Α.Μ. θα στραφούν προς την οργάνωση των αστικών πληθυσμών και κυρίως των εργαζομένων. Δεν ήταν πάντοτε επιτυχημένες, ιδίως αρχικά όταν το Ε.Α.Μ. επέμενε σε πολιτικές θέσεις, οι οποίες μικρή σχέση είχαν με την τότε πραγματικότητα. Προοδευτικά όμως, θα πετύχει να προσαρμοστεί στις συνθήκες και να επωφεληθεί πολιτικά από αυτές, προχωρώντας παράλληλα στη συγκρότηση διαφόρων οργανώσεων με τις οποίες επιδίωκε και τελικά πέτυχε να συσπειρώσει ποικίλες ομάδες του πληθυσμού, κυρίως δε στις απόμερες συνοικίες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, που υπέφεραν περισσότερο από τον λιμό, αλλά και όπου ο κρατικός έλεγχος ήταν μικρότερος. Οι οργανώσεις αυτές θα διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο στην πρώτη μεγάλη αντιπαράθεση με τις αρχές κατοχής με αντικείμενο την πολιτική επιστράτευση: εξαιρετικά δυναμικές απεργίες και διαδηλώσεις θα οδηγήσουν στη ματαίωση της επιστράτευσης, αφού προηγουμένως καταστράφηκαν τα σχετικά αρχεία του υπουργείου Εργασίας.

Ωστόσο, μακροπρόθεσμα η πιο κρίσιμη στιγμή για την πορεία του Ε.Α.Μ. ήταν η απόφασή του τον Ιανουάριο του 1942 να συγκροτήσει τον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (Ε.Λ.Α.Σ.), ο οποίος σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα θα πετύχει να επιβάλει την εξουσία του σε ένα πολύ μεγάλο μέρος της ελληνικής υπαίθρου. Ο Ε.Λ.Α.Σ. προκειμένου να επιβιώσει, συγκροτεί σταδιακά στην ύπαιθρο τους δικούς του μηχανισμούς, που είναι υποκατάστατο των εν διαλύσει κρατικών μηχανισμών, θα επιβάλει την τάξη και την ασφάλεια, καταδιώκοντας πολύ σκληρά τη ληστεία, πετυχαίνοντας έτσι να ενταχθεί στην ηθική οικονομία των αγροτικών πληθυσμών. Παρά το γεγονός ότι η ένοπλη δράση του θα καθυστερήσει σχετικά (δεν θα ξεκινήσει παρά στις αρχές Δεκεμβρίου 1942), όταν μπόρεσε να αναπτύξει

όλη τη δραστηριότητά του, πέτυχε να παρουσιάσει ασύγκριτη ισχύ σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη οργάνωση της αντίστασης.³⁵

Το φθινόπωρο του 1941 εξάλλου ιδρύθηκε και ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (Ε.Δ.Ε.Σ.), με πρωτοβουλία του Κομνηνού Πυρομάγλου, και του απόστρατου βενιζελικού συνταγματάρχη Ναπολέοντα Ζέρβα. Ο Ε.Δ.Ε.Σ. στην ιδρυτική του διακήρυξη έπαιρνε έντονες αντιμοναρχικές θέσεις και είχε ως στόχο την εγκαθίδρυση της αβασιλευτής δημοκρατίας. Από την άποψη αυτή το πρόγραμμα του Ε.Α.Μ. ήταν σαφώς μετριοπαθέστερο. Ωστόσο, η ένοπλη δράση του Ε.Δ.Ε.Σ. θα καθυστερήσει, καθώς ο Ν. Ζέρβας ανέβαλε συνεχώς να αναλάβει τη σχετική πρωτοβουλία. Μόνο τον Ιούλιο του 1942 θα φύγει από την Αθήνα, υπό την πίεση των Άγγλων αλλά και με την πλούσια οικονομική τους υποστήριξη, για να μεταβεί στην Ήπειρο, από όπου καταγόταν, και να δημιουργήσει τα πρώτα ένοπλα σώματα.³⁶ Η τρίτη, τέλος, οργάνωση που θα παίξει κάποιο ρόλο στην αντίσταση ήταν η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ), δημιουργήμα του Γεωργίου Καρτάλη και του Δημητρίου Ψαρρού, που ήταν και οι δύο δημοκρατικών αντιλήψεων. Πλάι σε αυτές τις τρεις μεγάλες οργανώσεις, δημιουργήθηκε πληθώρα άλλων οργανώσεων μικρής ακτινοβολίας και ακόμη μικρότερης δράσης.³⁷

Η σημασία των αντιστασιακών οργανώσεων για τους Συμμάχους θα φανεί προς τα μέσα του 1942, όταν θα χρειαστούν τη στήριξή τους για τις επιχειρήσεις που πραγματοποιούσαν στη

35. Ντ.Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Αθήνα 2003 [1η αγγλική έκδοση 1995], σ. 167.

36. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 166.

37. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα...*, όπ.π., τ. 2, σσ. 13-15, Πρ. Παπαστράτης, «Ο Γεώργιος Καρτάλης στην Κατοχή», *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία*, Αθήνα 1998, σσ. 55-84.

Βόρειο Αφρική. Το μείζον πρόβλημα, ωστόσο, στο οποίο θα προσκόψουν ήταν πολιτικό: η μεν αγγλική κυβέρνηση, κυρίως δε ο Τσώρτσιλ, υποστήριζε τον έλληνα βασιλιά, ενώ οι τρεις αντιστασιακές οργανώσεις ήταν αντιμοναρχικές. Προφανώς το Ε.Α.Μ. ήταν εκείνο που αντιμετωπιζόταν με μεγαλύτερη δυσπιστία από τους Συμμάχους, λόγω του πρωταγωνιστικού ρόλου που έπαιζε σε αυτό το Κ.Κ.Ε., ενώ ο Ε.Δ.Ε.Σ. σύντομα θα επιλεγεί να χρησιμοποιηθεί ως αντίπαλο δέος. Από την πλευρά του ο Ζέρβας θα δεχθεί, έναντι βεβαίως σημαντικών οικονομικών ανταλλαγμάτων αλλά και προκειμένου να επιβιώσει από την πίεση του Ε.Λ.Α.Σ., να συμβαδίσει με τις επιλογές των Άγγλων και της εξόριστης κυβέρνησης απέναντι στο Ε.Α.Μ.³⁸

Μετά τον Δεκέμβριο του 1942, η εδαφική επιρροή του Ε.Α.Μ./Ε.Λ.Α.Σ. επεκτείνεται σταθερά και τη θέση μιας πολυδιασπασμένης εξουσίας λαμβάνει προοδευτικά μια ενιαία διοίκηση, που κατά τις παραμονές της αποχώρησης των Γερμανών, ήλεγχε ένα πολύ μεγάλο μέρος της ελληνικής υπαίθρου.³⁹ Τον Μάρτιο μάλιστα του 1943 ο ΕΛΑΣ κατέλαβε δύο πόλεις, τη Νάουσα στη δυτική Μακεδονία και τη Καρδίτσα στη δυτική Θεσσαλία, την τελευταία μάλιστα μπόρεσε να την κρατήσει για αρκετούς μήνες.⁴⁰ Στις δε ορεινές περιοχές της Πίνδου, που αποδείχθηκαν απρόσιτες για τις δυνάμεις κατοχής, το Ε.Α.Μ. προχώρησε στη συγκρότηση κανονικών κρατικών δομών και τον Μάρτιο του 1944 έφθασε σε σημείο να οργανώσει και εθνικές εκλογές.⁴¹ Οι Ιταλοί αρχικά και, μετά τη συνθηκολόγησή τους, οι Γερμανοί πε-

ριορίζονταν όλο και περισσότερο στις πόλεις, και επιδίωκαν την με κάθε τρόπο εξασφάλιση των συγκοινωνιών στις βασικές οδικές αρτηρίες. Από τα μέσα όμως του 1943, οι Γερμανοί, αντιδρώντας στις επιθέσεις του Ε.Λ.Α.Σ., θα ξεκινήσουν ευρύτατες και εξαιρετικά σκληρές επιχειρήσεις εκκαθάρισης και αντιποίνων με πάρα πολλά θύματα.⁴²

Οι προσπάθειες ομογενοποίησης της εξουσίας του Ε.Α.Μ. δεν ήταν άσχετες με τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν για έναν αμεσότερο πολιτικό έλεγχο του Ε.Λ.Α.Σ., μέσω της υιοθέτησης μιας δομής τακτικού στρατού, στην ηγεσία του οποίου βρισκόταν ένας πολιτικός επίτροπος, ένας αρχικαπετάνιος, ο Άρης Βελουχιώτης, που εκπροσωπούσε τις αντάρτικες ομάδες και, τέλος, ένας στρατιωτικός αρχηγός. Η ένταξη στον Ε.Λ.Α.Σ. του Στέφανου Σαράφη, απότακτου μετά το κίνημα του 1935 βενιζελικού αξιωματικού, που ανέλαβε καθήκοντα στρατιωτικού αρχηγού θα διευκολύνει την προσχώρηση και άλλων αξιωματικών αλλά και στη γενικότερη ενίσχυσή του. Επρόκειτο για μια διαδικασία στην οποία η ορατή προοπτική του τέλους του πολέμου, αλλά και ο εξαναγκασμός έπαιξαν καθοριστικό ρόλο. Από την άλλη πλευρά, βεβαίως, οι δυσκολίες επικοινωνίας που υφίσταντο στην Ελλάδα και ανεξαρτήτως της εχθρικής κατοχής αφήνουν μεγάλα περιθώρια αυτονομίας στις τοπικές ηγεσίες της αντίστασης αλλά και του Κ.Κ.Ε.,⁴³ που συχνά λειτουργούσαν θετικά για τις πρωτοβουλίες που λαμβάνονταν, σε άλλες όμως πάλι περιπτώσεις οι επιπτώσεις

38. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σσ. 325 και 342.

39. Ντ.Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, όπ.π., σ. 161.

40. Στο ίδιο.

41. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 293.

42. Αξίζει τον κόπο να διαβάσει κανείς το βιβλίο του Χ.Φ. Μάγερ, *Αιματοβαμμένο Εντελβίσι. Η 1η Ορεινή μεραρχία, το 22ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα*, 2 τόμοι, Αθήνα 2009. Επίσης βλ. Στρ. Δορδανάς, *Το αίμα των αθών. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Αθήνα 2007, σσ. 175 κ.ε.

43. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 294.

τους ήταν μεγάλες, καθώς οι τοπικές σκοπιμότητες έπαιζαν βασιότερο ρόλο από τις γενικότερες πολιτικές επιλογές του Ε.Α.Μ.

Η επέκταση, όμως, της εαμικής εξουσίας δεν μπορούσε παρά να αυξάνει τις εντάσεις με τις υπόλοιπες αντιστασιακές οργανώσεις, αλλά και με τις κρατικές/κατοχικές δυνάμεις. Αρχικά στόχοι του Ε.Λ.Α.Σ. ήταν σταθμοί χωροφυλακής και αστυνομικά τμήματα, με αποτέλεσμα πολλοί χωροφύλακες να προσχωρήσουν σε αυτόν,⁴⁴ ενώ οι υπόλοιποι να αποσυρθούν στα αστικά κέντρα. Από τον Δεκέμβριο του 1942, και πολύ περισσότερο από τον Φεβρουάριο του 1943, έξαλλου, θα αρχίσουν οι τριβές και στη συνέχεια οι βίαιες συγκρούσεις με αντιστασιακές οργανώσεις, πολλές από τις οποίες θα διαλυθούν. Τον Μάιο και Ιούνιο του 1943 θα διαλυθεί από τον Ε.Λ.Α.Σ. η Ε.Κ.Κ.Α και θα δολοφονηθεί ο αρχηγός της Δ. Ψαρρός, τη στιγμή που οι σχέσεις του Ε.Α.Μ. με τον Ε.Δ.Ε.Σ. ήταν πλέον εμπόλεμες.⁴⁵ Από το σημείο αυτό και πέρα, τα δεδομένα θα αλλάξουν καθώς η μεν αγγλική υποστήριξη θα στραφεί όλο και περισσότερο υπέρ του Ε.Δ.Ε.Σ., ενώ η συνθηκολόγηση της Ιταλίας θα ενισχύσει σημαντικά τη δύναμη του Ε.Λ.Α.Σ. στην κεντρική Ελλάδα, από τη στιγμή που τον Σεπτέμβριο του 1943 κατάφερε να καρπωθεί τον εξοπλισμό μιας ιταλικής μεραρχίας και να ενισχυθεί σημαντικά.

Στις συνθήκες αυτές, οι Άγγλοι βρέθηκαν μπροστά σε μεγάλο δίλημμα. Η δύναμη του Ε.Λ.Α.Σ. ήταν ασύγκριτα μεγαλύτερη σε σύγκριση με εκείνη του Ε.Δ.Ε.Σ., οπότε ο αποκλεισμός του πρώτου από τους σχεδιασμούς για υποστήριξη των συμμαχικών επιχειρήσεων δεν ήταν νοητή.⁴⁶ Επιδιώχθηκε τότε να βρε-

44. Στο ίδιο, σ. 160.

45. Ντ. Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα...*, όπ.π., σσ. 170-171.

46. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 168.

θούν λύσεις που θα περιόριζαν την αυτονομία του Ε.Λ.Α.Σ., χωρίς όμως μεγάλη επιτυχία. Οι σύμμαχοι θα οδηγηθούν έτσι, μετά από πρόταση του Ε.Α.Μ., στη δημιουργία κοινού γενικού στρατηγείου, που λογοδοτούσε στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής και τον Ιούλιο του 1943 οι τρεις μεγάλες οργανώσεις υπέγραψαν συμφωνία στρατιωτικής συνεργασίας.⁴⁷ Ωστόσο, και η λύση αυτή, που ενσωμάτωνε τον Ε.Λ.Α.Σ. σε ευρύτερο και διεθνοποιημένο θεσμικό πλαίσιο, δεν θα αποτρέψει τις συγκρούσεις μεταξύ των οργανώσεων, αλλά και την προοδευτική κλιμάκωση της βίας εκ μέρους των Γερμανών.

Τον χειμώνα του 1943 προς 1944, όταν πλέον η τροπή του πολέμου καθιστούσε φανερή την ήττα των Γερμανών, οι παραδοσιακές πολιτικές ηγεσίες άρχισαν να αντιμετωπίζουν το ενδεχόμενο αντιπαράθεσης με το Ε.Α.Μ. Οι στρατιωτικές ηγεσίες πρώτα, που μέχρι τότε έμεναν στο περιθώριο, θα προσπαθήσουν να αναλάβουν πρωτοβουλίες προκειμένου να υπάρξει διάδοχη κατάσταση και αντίπαλο δέος στο Ε.Α.Μ. μετά την αποχώρηση των Γερμανών. Επρόκειτο για προσπάθειες που είτε δεν ευοδώθηκαν, είτε διαλύθηκαν εν τη γενέσει τους από τον Ε.Λ.Α.Σ.⁴⁸ Στο ίδιο μήκος κύματος, αλλά σε πολύ διαφορετικές βάσεις, με την ανάληψη της πρωθυπουργίας στην Αθήνα από τον Ιωάννη Ράλλη, επικεφαλής μιας πολιτικής κυβέρνησης,⁴⁹ θα εισαχθεί ο θεσμός των Ταγμάτων Ασφαλείας. Η λογική που διέπει τη δημιουργία αυτών των στρατιωτικών σωμάτων είναι απλή: πρωταρχική σημασία πλέον δεν είχε ο κατακτητής αλλά ο εσωτερικός εχθρός που έπρεπε να αντιμετωπιστεί. Είναι ακριβώς η εποχή

47. Σπ.Γ. Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή*, τ. Α': Η κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943, Αθήνα 1998, σσ. 434-435.

48. Χ. Φλίσσερ, *Στέμμα και Σβάστικα...*, όπ.π., τ. 1, σ. 305.

49. Στο ίδιο, σ. 364.

που και στη Γερμανία έχει αρχίσει να τονίζεται ο ρόλος της ως προστάτιδας της Ευρώπης εναντίον του κομμουνισμού,⁵⁰ με αποτέλεσμα οι επιλογές της δωσιλογικής κυβέρνησης να συγκλίνουν με τις γενικότερες διακηρύξεις των ναζί, αλλά και με μια αλλαγή κλίματος που παρατηρείται στην Ελλάδα. Οι ανησυχίες από την αύξηση της ισχύος του Ε.Α.Μ. είναι πολλές, η δυσσάρεσκεια ακόμα μεγαλύτερη.

Αρχικά προβλέφθηκε ο σχηματισμός τεσσάρων ταγμάτων ασφαλείας, στη συνέχεια όμως, και καθώς οι γερμανικές δυνάμεις στην Ελλάδα ήταν ανεπαρκείς για να ελέγξουν τις αντιστασιακές οργανώσεις, ο αριθμός τους θα αυξηθεί και θα περιλάβει διάφορους ένοπλους σχηματισμούς που συγκροτήθηκαν σε όλη τη χώρα και που παρουσίαζαν πολύ μεγάλες διαφορές μεταξύ τους στη στελέχωση, την οργάνωση, τις σχέσεις τους με τους Γερμανούς και την κυβέρνηση.⁵¹ Αν και αρχικά υπήρξε μικρή προθυμία επάνδρωσης των ταγμάτων, προοδευτικά, και ιδίως μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, η δύναμή τους θα αυξηθεί σημαντικά, σε ορισμένες δε περιοχές θα γνωρίσουν απρόσμενη επιτυχία.⁵² Την ηγεσία τους αναλάμβαναν συχνά απόστρατοι βενιζελικοί αξιωματικοί, που προσέβλεπαν σε μια νέα σταδιοδρομία, αν και ο αντιμοναρχισμός που προοδευτικά τους διέκρινε θα υποχωρήσει προς όφελος ενός εθνικισμού που ανά περιπτώ-

ση εκδηλωνόταν με διαφορετικό τρόπο.⁵³ Έτσι κι αλλιώς, προς τα τέλη της Κατοχής τα διλήμματα του Εθνικού Διχασμού θα έχουν χάσει το νόημά τους. Η καταπολέμηση του κομμουνισμού έχει πλέον προτεραιότητα και αποτελεί τον κοινό παρονομαστή ομάδων εξαιρετικά διαφοροποιημένων μεταξύ τους.

Στην ενίσχυση των Ταγμάτων Ασφαλείας και στην πόλωση που θα δημιουργηθεί, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η πίεση που άσκησε ο Ε.Λ.Α.Σ. σε προσπάθειες δημιουργίας αντιστασιακών οργανώσεων, ιδίως από αξιωματικούς, φαινόμενο που θα εμφανισθεί έντονα στη διάρκεια του 1943. Η διάλυσή τους θα οδηγήσει μεγάλο μέρος των μελών τους στην προσχώρηση στα Τάγματα Ασφαλείας, όπως συνέβη με την Ε.Κ.Κ.Α., της οποίας τα μέλη, μετά τη δολοφονία του Ψαρρού εντάχθηκαν στα Τάγματα Ασφαλείας της Πάτρας ή με τον Ελληνικό Στρατό στην Πελοπόννησο. Η λογική ότι το Ε.Α.Μ. ήταν όχι μόνο η πρώτη, αλλά και η μοναδική γνήσια αντιστασιακή οργάνωση, δημιουργούσε μια μανιχαϊστική πρακτική στην αντιμετώπιση όχι μόνο των συνεργατών ή των φερόμενων ως συνεργατών των κατοχικών δυνάμεων, αλλά και των υπολοίπων οργανώσεων της αντίστασης και οποιουδήποτε δεν έδειχνε προθυμία να συνεργαστεί μαζί του.⁵⁴ Ακόμη, η σκληρή πολιτική που αποφάσισαν να ακολουθήσουν οι Γερμανοί με την καταδίωξη των ανταρτών και τα εξαιρετικά σκληρά αντίποινα,⁵⁵ από τη μια πλευρά εξανάγκαζε τον πληθυσμό

50. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 350 και Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα...*, όπ.π., τ. 2, σσ. 357-358.

51. Στρ. Ν. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944*, Θεσσαλονίκη 2006, Τ. Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη*, Αθήνα 2005, σσ. 15, 27-29, 102-103.

52. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 1, Αθήνα 2000, σ. 59.

53. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σσ. 352 και 355, Τ. Κωστόπουλος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη...*, όπ.π., σσ. 27-29.

54. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 317 και Ευ. Χατζηβασιλείου, «Η επανένωση της πρωτεύουσας: η βιβλιογραφία των μη εαμικών αθηναϊκών οργανώσεων», Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης, *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του 40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα 2008, σ. 276.

55. Στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών που ξεκίνησαν το Σε-

των απειλούμενων χωριών να προσφύγει στους αντάρτες, από την άλλη δε άλλα χωριά να συνεργαστούν με τα Τάγματα Ασφαλείας. Προϊόντος του χρόνου, οι ευκαιρίες για μέσες λύσεις και συμβιβασμούς περιορίζονται απελπιστικά. Το σίγουρο είναι ότι τα Τάγματα Ασφαλείας, με τις ποικίλες μορφές που παίρνουν, εκφράζουν και ενσωματώνουν ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού και συγκροτούν, ιδίως σε περιοχές όπως η Πελοπόννησος ή η Ανατολική Μακεδονία, ένα πραγματικό αντι-κίνημα σε βάρος του Ε.Α.Μ. Η φθορά της Αντίστασης προς τα τέλη της Κατοχής, για την οποία έχει κάνει λόγο ο Χ. Φλάισερ, ήταν από κάθε άποψη ορατή.⁵⁶ Τη θέση της εκ των πραγμάτων παίρνει ο αγώνας για την εξουσία στην Ελλάδα που θα απελευθερωνόταν.

Καθώς λοιπόν πλησιάζει η στιγμή της απελευθέρωσης, η βία μετατρέπεται σε κυρίαρχο στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας. Τον Οκτώβριο του 1943 το Ε.Α.Μ., σημαντικά ενισχυμένο από τον ιταλικό εξοπλισμό που περιήλθε στα χέρια του μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, ήρθε σε σύγκρουση ευρείας έκτασης με τον Ε.Δ.Ε.Σ., ενώ στη Μακεδονία διέλυσε την Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση, που είχε δημιουργηθεί με τη βοήθεια των Άγγλων. Οι Γερμανοί θα παρέμβουν προσωρινά πραγματοποιώντας εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και σε πολλές περιπτώσεις υποστηρίζοντας τις θέσεις του Ε.Δ.Ε.Σ., ενώ στο εξής θα προβαίνουν σε άγρια αντίποινα για τις επιθέσεις σε βάρος τους.⁵⁷

πτέμβριο του 1943, ο Ε.Λ.Α.Σ. είχε 10.500 θύματα σύμφωνα με τα δικά του στοιχεία, οι γερμανοί, πάλι με βάση δικά τους στοιχεία 8.383 απώλειες, ενώ μεταξύ των αμάχων 21.255 άτομα σκοτώθηκαν, 20.000 συνελήφθησαν, 1.918 όμηροι εκτελέστηκαν και 1.700 χωριά καταστράφηκαν, Ντ. Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα...*, όπ.π., σ. 167.

56. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα...*, όπ.π., τ. 1, σ. 288.

57. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σσ. 203-209.

Στις αρχές του 1944 οι συγκρούσεις μεταξύ Ε.Λ.Α.Σ. και Ε.Δ.Ε.Σ. ξεκίνησαν εκ νέου και δεν διακόπηκαν παρά μετά από παρέμβαση των Άγγλων, οι οποίοι πέτυχαν την υπογραφή συμφωνίας μεταξύ των τριών μεγαλύτερων οργανώσεων και τη διαμόρφωση ζωνών επιρροής. Ταυτοχρόνως, οι Άγγλοι διέκοπταν οριστικά την αποστολή εφοδίων στον Ε.Λ.Α.Σ., ενώ το Ε.Α.Μ. προχωρά τον Μάρτιο του 1944 στη δημιουργία της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης, με πρόεδρο, τελικά, τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Αλέξανδρο Σβώλο. Η Π.Ε.Ε.Α. στις περιοχές που είχε υπό τον έλεγχό της προκήρυξε εκλογές για τη συγκρότηση Εθνικού Συμβουλίου, ενώ στις ίδιες πάντα περιοχές η τοπική αυτοδιοίκηση και μηχανισμοί πρόνοιας και δικαιοσύνης γνώριζαν μιαν εντυπωσιακή ανάπτυξη.⁵⁸ Το Ε.Α.Μ., και στην πραγματικότητα και το Κ.Κ.Ε., με τον τρόπο αυτόν διαμόρφωναν μια πολιτική εξουσία καθ' όλα ανταγωνιστική όχι μόνο προς τη δωσιλογική κυβέρνηση αλλά και, το σημαντικότερο, προς την εξόριστη κυβέρνηση. Η δύναμη τους κάθε άλλο παρά αμελητέα ήταν, ενώ ήδη από το φθινόπωρο του 1943 είχαν αρχίσει να επεξεργάζονται σχέδιο στρατιωτικών επιχειρήσεων για την κατάληψη της Αθήνας μετά την αποχώρηση των Γερμανών.⁵⁹

Οι γνώσεις μας για τις κοινωνικές διαστάσεις των πολιτικών αντιθέσεων της Κατοχής είναι μάλλον περιορισμένες και εξακολουθούν να υπόκεινται στις πολιτικές αντιθέσεις και στρατεύσεις που διαμορφώθηκαν κατά τη δεκαετία του 1940. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι εκτιμήσεις για τη δύναμη του Ε.Α.Μ., οι

58. Φαινόμενα που δεν παραγνωρίζει ούτε ο φανατικός πολέμιος του Ε.Α.Μ., Σ.Μ. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος...*, όπ.π., σ. 224.

59. Σπ.Γ. Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή*, τ. Α', όπ.π., σσ. 434-435 και Γρ. Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, τ. 2: Μυστική έκθεση [1946] και άλλα ντοκουμέντα, Αθήνα 2000, σσ. 105 κ.ε.

οποίες κυμαίνονται από 200.000 μέχρι 2.000.000 άτομα, ενώ αντίστοιχα προβλήματα υπάρχουν και όσον αφορά τη δύναμη του Ε.Α.Α.Σ., αλλά και των άλλων οργανώσεων. Ωστόσο, είναι αμφίβολο ακόμη και αν οι ίδιες οι οργανώσεις γνώριζαν τον αριθμό των μελών τους. Οι δυσκολίες αυξάνονται αν θελήσουμε να αναζητήσουμε τις κοινωνικές βάσεις των ποικίλων ομάδων και οργανώσεων. Έχει υποστηριχθεί ότι οι νοικοκυραίοι, δηλαδή οι μικροί και μεσαίοι ιδιοκτήτες, ήταν εκείνοι που στήριζαν το Ε.Α.Μ. Δεν υπάρχει καμία σοβαρή ένδειξη που να πιστοποιεί κάτι τέτοιο. Μια άλλη πηγή αναφέρει ότι το Ε.Α.Μ. είχε τη μεγαλύτερη δύναμή του στις ομάδες των δημοσίων υπαλλήλων, των υπαλλήλων γραφείων, των εμπόρων, των καταστηματαρχών και των επαγγελματιών των αστικών περιοχών. Σε άλλες πηγές πάλι, τονίζεται το υψηλό μορφωτικό επίπεδο των εργατών που ήταν μέλη του Ε.Α.Μ.⁶⁰ Ωστόσο, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν έχουμε τίποτε περισσότερο από προϊόντα εντυπώσεων και όχι κάποιες αξιόπιστες στατιστικές εκτιμήσεις.

Ο Chris Woodhouse, με τη σειρά του, προσδιορίζει το φαινόμενο της προσχώρησης των αγροτικών πληθυσμών σε μια παράταξη λέγοντας ότι ο έλληνας χωρικός αν ζούσε στη μία πλευρά του βουνού θα ήταν με τους κομμουνιστές, αν ζούσε στην άλλη πλευρά θα ήταν με τους μη κομμουνιστές κι αν ζούσε στον κάμφο, θα βρισκόταν με τη μεριά των Ταγμάτων Ασφαλείας και τους συνεργάτες των Αρχών Κατοχής.⁶¹ Στην πραγματικότητα δηλαδή, σύμφωνα με τον Woodhouse, δεν υπήρχαν κοινωνικές συνιστώσες στην προσχώρηση ενός πληθυσμού στην μία παρά-

60. Ι.Α. Χόνδρος, «Η ελληνική αντίσταση 1941-1944. Μια επανεκτίμηση», Τζ. Αλεξάντερ κ.ά., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, σ. 76.

61. C.M. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος...*, όπ.π., σσ. 98-99.

ταξη ή την άλλη, παρά μόνο η πολιτική και γεωγραφική συγκυρία. Κατά έναν αντίστοιχο τρόπο ο Στάθης Καλύβας, στηριγμένος σε μια εκτεταμένη εμπειρική έρευνα με συγκριτικά στοιχεία από άλλες περιπτώσεις εμφυλίων πολέμων, έχει υποστηρίξει ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο έλεγχος μιας ένοπλης ομάδας σε μια περιοχή, τόσο μαζικότερη είναι η συνεργασία του πληθυσμού με αυτήν.⁶² Η διαπίστωση αυτή αφορά κυρίως την ύπαιθρο, στις πόλεις, όμως, οι κοινωνικές παράμετροι προσχώρησης στις αντιστασιακές οργανώσεις φαίνονται πιο ισχυρές, με τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα και τη νεολαία να προσχωρούν σε υψηλά ποσοστά στο Ε.Α.Μ.⁶³

Στη στελέχωση του Ε.Α.Α.Σ., εξάλλου, φαίνεται ότι, αρχικά, οι βετεράνοι του πολέμου της Αλβανίας έπαιξαν σημαντικό ρόλο, προοδευτικά όμως η βαρύτητά τους θα μειωθεί προς όφελος των νεότερων ηλικιών,⁶⁴ και κυρίως πληθυσμών αγροτικής προέλευσης. Λογικό επακόλουθο το τελευταίο των δυσκολιών ανάπτυξης, πολύ δε περισσότερο κυριαρχίας, του Ε.Α.Μ. στην Αθήνα αλλά και των πολύ μεγάλων ευκαιριών που έδινε η ύπαιθρος.⁶⁵ Ωστόσο, η ίδια ύπαιθρος δημιουργούσε και εξαιρετικά σημαντι-

62. St. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Καίμπριτζ 2006, σσ. 115-147.

63. Για την αντίσταση στις πόλεις, πιο ειδικά στην Αθήνα βλ. Μ. Χαλαμπίδης, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα. Το εαμικό αντιστασιακό κίνημα στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας: Καισαριανή, Βύρωνας, Παγκράτι, Γούβα, Υμηττός*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011.

64. M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 334.

65. Ευ. Χατζηβασιλείου, «Η επανένωση της πρωτεύουσας: Η βιβλιογραφία των μη εαμικών αθηναϊκών οργανώσεων», Γ. Αντωνίου και Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του 40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα 2008, σ. 260.

κές αντιστάσεις στην επιδίωξη της μονοκρατορίας του Ε.Α.Μ. Στη Μακεδονία και Θράκη, όπως αναφέρθηκε ήδη, θα αναδειχθούν σημαντικές αντικομμουνιστικές ομάδες, τις οποίες ο Ε.Λ.Α.Σ. δεν μπόρεσε να εξουδετερώσει. Στηριγμένες στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες από τις οποίες προέρχονταν, ξεκίνησαν ως πολέμιες της εχθρικής κατοχής η οποία έθιγε τις ισορροπίες επιβιώσής τους, για να μετατραπούν, σταδιακά και όσο ο πόλεμος πλησίαζε στο τέλος του, σε δυναμικούς όσο και μαζικούς αντιπάλους της αριστεράς.⁶⁶ Η ταύτιση του κομμουνισμού με τον σλαβικό κίνδυνο θα δώσει την ιδεολογική επικάλυψη σε αυτές τις ομάδες, που λειτουργούν σε χώρους όπου οι προπολεμικοί τουλάχιστον κρατικοί μηχανισμοί έχουν καταρρεύσει και η βουλγαρική απειλή είναι παρούσα, ενώ η βρετανική υποστήριξη θα τους επιτρέψει να αντιμετωπίσουν επιτυχώς την πίεση των κομμουνιστών. Αντιστρόφως, στην Πελοπόννησο, όπου οι κρατικές δομές είχαν πολύ πιο βαθιές ρίζες και δεν είχαν αποδιοργανωθεί τελείως, το Ε.Α.Μ. δυσκολεύτηκε να επιβληθεί και η αντίδραση εναντίον του, που εκφράστηκε από τη μαζικότητα των Ταγμάτων Ασφαλείας, υπήρξε πολύ έντονη.

Μέση Ανατολή

Τη στιγμή που στα βουνά της Ελλάδας οι αντιστασιακές οργανώσεις πολεμούν τις δυνάμεις του Άξονα αλλά και μεταξύ τους, στην Αλεξάνδρεια και το Κάιρο άλλες συγκρούσεις θα αποδειχθούν εξί-

66. Ν. Μαραντζίδης, «Οι ένοπλοι εθνικιστές αρχηγοί της Κατοχής στη Βόρεια Ελλάδα», Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι Καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της κατοχής και του εμφυλίου*, 4η έκδοση, Αθήνα 2007, σσ. 32-35.

σου καθοριστικές για το μέλλον της Ελλάδας. Στην Αίγυπτο, λοιπόν, όπου βρίσκονταν ακόμη σημαντικοί ελληνικοί πληθυσμοί, έγινε μια προσπάθεια να συγκροτηθεί στρατός, ο οποίος θα έπαιρνε μέρος, στο πλευρό των συμμάχων, στις πολεμικές επιχειρήσεις της Αφρικής. Με τον τρόπο αυτόν η ελληνική κυβέρνηση είχε την ελπίδα ότι θα μπορούσε να διεκδικήσει ευνοϊκότερη μεταχείριση στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων μετά το πέρας του πολέμου. Αξιωματικοί και στρατιώτες που έφταναν από την κατεχόμενη Ελλάδα, αλλά και έφεδροι από τους Έλληνες της κοινότητας, καθώς επίσης και πλοία του ελληνικού στόλου που είχαν διαφύγει στη Μέση Ανατολή, αποτέλεσαν τον κορμό αυτού του στρατού.

Η προσπάθεια, όμως, στρατιωτικής συγκρότησης βρέθηκε δέσμια των πολιτικών αντιθέσεων του Μεσοπολέμου που γρήγορα αναπαρήχθησαν στις κλειστοφοβικές συνθήκες της Αιγύπτου. Η αγγλική κηδεμονία, εξάλλου, υπό την οποία βρισκόταν η ελληνική κυβέρνηση, επιδείνωσε τις αντιθέσεις και τις εντάσεις μεταξύ των διαφόρων παρατάξεων. Ο Γεώργιος Β΄ από την πλευρά του δεν έδειχνε καμία διάθεση να απεμπολήσει το δικτατορικό παρελθόν του, ενώ στην αδράνειά του αυτή συνέβαλε και ο Εμμανουήλ Τσουδερός, ο οποίος με κάθε τρόπο προσπαθούσε να διατηρήσει τη θέση του ως πρωθυπουργός της εξόριστης κυβέρνησης. Η αμέριστη υποστήριξη των Άγγλων έδινε τη δυνατότητα σε Γεώργιο Β΄ και Τσουδερό να χειρίζονται κατά το δοκούν τα ζητήματα συνταγματικής νομιμότητας ή ανομίας. Μόνο τον Φεβρουάριο του 1942 ο Γεώργιος αποφάσισε με συνταγματική πράξη να ακυρώσει το διάταγμά του 1936, με το οποίο είχαν ανασταλεί οι συνταγματικές ελευθερίες. Η ενέργεια βέβαια ήταν καθαρά συμβολική, άνοιγε όμως έτσι ο δρόμος για τη συμμετοχή και άλλων πολιτικών στην κυβέρνηση. Ο πρώτος που συμμετείχε ήταν ο τέως καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθη-

νών Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο οποίος ανέλαβε χρέη υπουργού Εθνικής Αμύνης και αντιπροέδρου της Κυβέρνησης.

Η οργάνωση ενός αξιόμαχου στρατού με βάση τις δυνάμεις που είχαν συγκεντρωθεί στην Αίγυπτο και μέσα στο κλίμα πολιτικής καχυποψίας που επικρατούσε δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Οργανώσεις βασιλικών αξιωματικών που ήθελαν να αποτρέψουν την επάνοδο στον στρατό των βενιζελικών, αλλά και της αριστεράς (Αντιφασιστική Στρατιωτική Οργάνωση, Α.Σ.Ο.), είχαν κάνει την εμφάνισή τους και επιδίωκαν να παρέμβουν στα ζητήματα συγκρότησης του στρατού. Θεωρητικά, τουλάχιστον, ο ρόλος του στρατού μετά την απελευθέρωση θα ήταν καθοριστικός για το ποια παράταξη θα μπορούσε να διεκδικήσει και τελικά να κατακτήσει την εξουσία. Το επιβεβαίωνε η εμπειρία του Μεσοπολέμου, ενώ η ρευστότητα της κατάστασης που επικρατούσε στην Αίγυπτο άφηνε όλα τα ενδεχόμενα ανοιχτά.

Ήδη από το 1941 στρατιώτες είχαν αρνηθεί να υπηρετήσουν υπό τις διαταγές αξιωματικών που είχαν σχέσεις με τη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Η αντίδραση αυτή στις πολεμικές συνθήκες της εποχής δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστεί με συμπάθεια από τους Άγγλους, που στο κάτω-κάτω συντηρούσαν κυβέρνηση και στρατό. Το κλίμα, λοιπόν, ήταν εξ αρχής φορτισμένο, αν και τελικά η ανάληψη των καθηκόντων του υπουργού Άμυνας από τον Π. Κανελλόπουλο επέτρεψε σε μια ελληνική ταξιαρχία να πάρει μέρος στη μάχη του Ελ Αλαμίν. Η συμμετοχή, ωστόσο, του ελληνικού στρατού στις συμμαχικές επιχειρήσεις υπήρξε προσωρινή, καθώς η απειθαρχία που επικρατούσε στις ελληνικές μονάδες τις εμπόδισε να συμμετάσχουν σε άλλες επιχειρήσεις. Τον Φεβρουάριο του 1943, οι βασιλικοί αξιωματικοί υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους, προκειμένου να διεκδικήσουν την απομάκρυνση των βενιζελικών αξιωματικών από θέσεις-

κλειδιά, γεγονός που προκάλεσε την άμεση αντίδραση της Α.Σ.Ο., η οποία φυλάκισε τους αξιωματικούς. Η παρέμβαση των Άγγλων οδήγησε σε ουσιαστική διάλυση των μονάδων και σε εκτοπισμό σε στρατόπεδα ενός μεγάλου μέρους αξιωματικών και οπλιτών. Ο Γεώργιος Β΄ βρέθηκε έτσι υποχρεωμένος να ανασχηματίσει την κυβέρνηση του και να υποσχεθεί τον σχηματισμό αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης μετά την απελευθέρωση και εκλογές για Συντακτική Συνέλευση. Όλα αυτά όμως δεν ήταν αρκετά για να ηρεμήσουν τα πνεύματα.

Τον Αύγουστο του 1943 έφτασαν στο Κάιρο αντιπροσωπείες των τριών αντιστασιακών οργανώσεων και των πολιτικών αρχηγών. Η εμμονή των Άγγλων στην επιστροφή του Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα αμέσως μετά την απελευθέρωση και πριν από τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος δεν διευκόλυνε τις συνεννοήσεις. Και αυτό παρά το γεγονός ότι όλοι οι εκπρόσωποι από την Ελλάδα συμφωνούσαν μεταξύ τους για τη μη επιστροφή του Γεωργίου Β΄, ενώ και το Υπουργικό Συμβούλιο είχε ομόφωνα προσυπογράψει τη συμφωνία προς την ίδια κατεύθυνση. Οι εκπρόσωποι των οργανώσεων εξαναγκάστηκαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα άπρακτοι.

Η αυξανόμενη όμως επιρροή του Ε.Α.Μ. στην Ελλάδα υποχρέωσε τους Άγγλους, αλλά και την εξόριστη κυβέρνηση σε αλλαγή πορείας. Η ενίσχυση του Ε.Δ.Ε.Σ. αποτελούσε τη μια επιλογή, η στροφή προς τον προπολεμικό πολιτικό κόσμο μια δεύτερη, η προσπάθεια ενσωμάτωσης του Ε.Α.Μ. στη λογική της πολιτικής διαπραγματεύσεως μια τρίτη. Ο Τσουδερός κάλεσε εκ νέου στο Κάιρο εκπροσώπους των πολιτικών κομμάτων, όπως επίσης και της Π.Ε.Ε.Α., που είχε στο μεταξύ ιδρυθεί, προκειμένου να σχηματισθεί κυβέρνηση κοινής αποδοχής και να τεθούν οι αντιστασιακές οργανώσεις υπό κοινή διοίκηση. Καθώς η στιγμή της απελευθέρωσης πλησίαζε, η διαμόρφωση του συσχετισμού δυ-

νάμεων θα έπαιζε καθοριστικό ρόλο και για την έκβαση του καθεστωτικού, αλλά και για το ποιος θα κυβερνούσε την Ελλάδα.

Ωστόσο, ακριβώς πριν από την άφιξη των εκπροσώπων στην Αίγυπτο, και υπό την επιρροή της ίδρυσης της Π.Ε.Ε.Α., επιτροπή αξιωματικών που ανήκαν στο Κ.Κ.Ε., με δική της πρωτοβουλία και χωρίς συνεννόηση με το Ε.Α.Μ., απαίτησε από τον Τσουδερό τον σχηματισμό δημοκρατικής κυβέρνησης, με αποτέλεσμα την παραίτηση του πρωθυπουργού, και στη συνέχεια των υπολοίπων μελών της κυβέρνησης. Ακολούθησε νέα βρετανική παρέμβαση που έθεσε τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις και τον στόλο υπό ένοπλη επιτήρηση. Στο μεταξύ αναλάμβανε πρωθυπουργός ο Σοφοκλής Βενιζέλος, γιος του Ελευθέριου, και στρατιωτικές μονάδες πιστές στην κυβέρνηση καταλάμβαναν τα πλοία που είχαν στασιάσει.⁶⁷ Οι στρατιωτικές δυνάμεις της Μέσης Ανατολής διαλύονταν και το μεγαλύτερο μέρος τους περιοριζόταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Διατηρήθηκαν μόνο μικρές μονάδες πιστές στον βασιλιά. Από τη στιγμή που ο Σοφοκλής Βενιζέλος είχε κάνει το καθήκον του θεωρήθηκε άχρηστος και στη θέση του τοποθετήθηκε ο Γεώργιος Παπανδρέου, ένας μάλλον συντηρητικός πολιτικός, ο οποίος στο παρελθόν είχε διακριθεί για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που είχε επιχειρήσει ως μέλος της κυβέρνησης Βενιζέλου το 1928-1932, και ο οποίος έφθασε στο Κάιρο ακριβώς για να αναλάβει την πρωθυπουργία.⁶⁸

Με πρωτοβουλία πλέον του Γ. Παπανδρέου, πρωθυπουργού αλλά και μοναδικού μέλους της κυβέρνησης, τον Μάιο του 1944

67. Γρ. Δαφνή, *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος 1894-1964*, Αθήνα 1970, σσ. 303 κ.ε.

68. Οι απόψεις του Γ. Παπανδρέου για όλη αυτή την περίοδο διατυπώνονται σε ποικίλα κείμενα που έχουν συμπεριληφθεί στο Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήνα [1945].

πραγματοποιήθηκε συνάντηση των εκπροσώπων του Ε.Α.Μ., του Ε.Δ.Ε.Σ., της Ε.Κ.Κ.Α. και των πολιτικών κομμάτων σε ένα απόμερο χωριό του Λιβάνου. Οι εκπρόσωποι του Ε.Α.Μ. δέχθηκαν να συνυπογράψουν συμφωνία για την αποκατάσταση της πειθαρχίας στον στρατό και για την ενοποίηση των αντάρτικων ομάδων υπό τις διαταγές μιας ενιαίας κυβέρνησης. Ήταν μια λογική πολιτική παραχωρήσεων στην προοπτική δημιουργίας κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας που θα εκπροσωπούσε τη χώρα στον συμμαχικό αγώνα και θα διευκόλυνε την απελευθέρωση της Ελλάδας. Στην αντίθετη περίπτωση το Ε.Α.Μ. θα παρουσιαζόταν απομονωμένο και πιθανότατα θα οδηγούνταν στη διάσπαση, καθώς όσα στελέχη του δεν ανήκαν στο Κομμουνιστικό Κόμμα, αλλά και ορισμένα στελέχη του τελευταίου, ήταν κατά της μετωπικής αντιπαράθεσης με τους Άγγλους. Με μιαν άλλη οπτική, όμως, η Διάσκεψη του Λιβάνου οδηγεί στη μορφοποίηση των αντίθετων προς το Ε.Α.Μ. ομάδων και κομμάτων και στις απαρχές της συγκρότησης ενός αντιαμικού στρατοπέδου, το οποίο ανεξαρτήτως των επιμέρους διαφορών, προοδευτικά θα ενισχύεται όλο και περισσότερο.⁶⁹

Η ηγεσία της αριστεράς στα βουνά, ωστόσο, δεν δέχτηκε τους όρους της συμφωνίας του Λιβάνου, εκτιμώντας ότι οι εκπρόσωποί της στη διάσκεψη έκαναν περισσότερες υποχωρήσεις από όσες όφειλαν. Απαίτησε εκ νέου τη ρύθμιση του καθεστωτικού, τη δημόσια αποκήρυξη των Ταγμάτων Ασφαλείας, τη μετατροπή των θανατικών ποινών που είχαν επιβληθεί στους οπαδούς της μετά τη στάση του Απριλίου και μια πιο ενεργή παρουσία στο Υπουργικό Συμβούλιο. Λίγο αργότερα και καθώς οι σχέσεις Ε.Α.Μ. και Παπανδρέου χειροτέρευαν, το πρώτο ζήτησε

69. Σπ.Γ. Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή*, τ. Β'..., όπ.π., σσ. 556-557.

την αντικατάσταση του πρωθυπουργού.⁷⁰ Η αντίδραση αυτή του Κ.Κ.Ε., μιας και κυρίως αυτό ενοχλήθηκε από την πολιτική υποχωρήσεων που ακολούθησαν οι εκπρόσωποι του Ε.Α.Μ. στο Λίβανο, οδήγησε σε σύγκρουση με την Π.Ε.Ε.Α., που ήταν πολύ πιο μετριοπαθής και σε κίνδυνο διάσπασης του Ε.Α.Μ., που αποφεύχθηκε μόνο με την επικράτηση συμβιβαστικών τάσεων.⁷¹

Οι αντιφάσεις στην πολιτική του Ε.Α.Μ. δεν είναι δυσεξήγητες. Από τη μια πλευρά, η μεγάλη υπεροχή που διατηρούσε στην Ελλάδα τού επέτρεπε να ελπίζει ότι η αποχώρηση των Γερμανών θα οδηγούσε και στην κυριαρχία του. Από την άλλη όμως, η προσπάθεια επιβολής του διέτρεχε τον κίνδυνο να οδηγήσει σε σύγκρουση με τους Άγγλους, οι οποίοι εκπροσωπούσαν τους συμμάχους, τη στιγμή που δεν υπήρχε καμία επαφή με τους Σοβιετικούς, ώστε να γίνουν γνωστές οι προθέσεις τους. Ο συμβιβασμός δεν μπορούσε παρά να αποτελεί τη μοναδική λύση, καθώς με τον τρόπο αυτόν το Ε.Α.Μ. παρουσιαζόταν πιστό στο συμμαχικό αγώνα και στην Εθνική Ενότητα και συνάμα κέρδιζε χρόνο. Στην επιλογή του συμβιβασμού κάποιο ρόλο φαίνεται να έπαιξε και η άφιξη στο στρατηγείο του Ε.Λ.Α.Σ. σοβιετικών στρατιωτικής αποστολής, η οποία, αν και δεν είχε αρμοδιότητες για να υποδείξει την ακολουθητέα πολιτική, εντούτοις συνέβαλε στην κάμψη της σκληρής στάσης του Ε.Α.Μ., το οποίο τελικά δέχθηκε να συμμετάσχει χωρίς όρους στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Με τον τρόπο αυτόν όμως το Ε.Α.Μ. και το Κ.Κ.Ε. το οποίο αναλάμβανε όλο και περισσότερο την πρωτοβουλία,

70. Στο ίδιο, τ. Γ'..., όπ.π., σσ. 33 κ.ε.

71. Στο ίδιο, τ. Β'..., όπ.π., σ. 163. Για το ζήτημα των ενδοεαμικών αντιθέσεων βλ. και Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σ. 328, αλλά και Ντ. Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα...*, όπ.π., σσ. 140-141.

εμπλεκόταν σε ένα πολιτικό παιχνίδι στο οποίο η θέση του θα ήταν εκ των πραγμάτων μειονεκτική.

Τον Σεπτέμβριο του 1944 η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας μεταφέρθηκε στην Καζέρτα της Ιταλίας, όπου επήλθε συμφωνία προκειμένου οι δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. και του Ε.Δ.Ε.Σ. να τεθούν υπό τη διοίκηση του στρατηγού Σκόμπι, διοικητή του αγγλικού σώματος που θα αποβιβαζόταν στην Ελλάδα.⁷² Τα Τάγματα Ασφαλείας θα θεωρούνταν εχθρικές δυνάμεις, ενώ η διοίκηση της Αττικής, ανατέθηκε στον στρατηγό Π. Σπηλιωτόπουλο. Και εδώ πρόκειται για μιαν υποχώρηση του Ε.Α.Μ., χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει εναλλακτική δυνατότητα πέραν της σύγκρουσης με τους Άγγλους.

Την ίδια εποχή, τα γερμανικά στρατεύματα είχαν αρχίσει να αποχωρούν από την Ελλάδα, και σφοδρές συγκρούσεις λάμβαναν χώρα μεταξύ Ε.Λ.Α.Σ. και Ταγμάτων Ασφαλείας. Αιματηρότατες μάχες με χιλιάδες θύματα έγιναν στις περιοχές όπου ο Ε.Λ.Α.Σ. συνάντησε τη μεγαλύτερη αντίσταση από αντίπαλες ομάδες, όπως στην Καλαμάτα, στον Μελιγαλά, στους Γαργαλιάνους, στον Πύργο της Πελοποννήσου ή στο Κιλκίς της Μακεδονίας, αλλά και αλλού, με τον Ε.Λ.Α.Σ. στο όνομα της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας να εκκαθαρίζει τις ενδεχόμενες εστίες αντίδρασης σε βάρος του και να ενισχύει τη θέση του ελέγχοντας στο εξής όχι μόνο την ύπαιθρο, που λίγα είχε να του προσφέρει πλέον, αλλά και αστικά κέντρα. Με παρέμβαση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, εκπροσώπου της κυβέρνησης και των Βρετανών, οι συγκρούσεις αυτές σταμάτησαν. Εξάλλου, στη Βόρειο Ελλάδα, η αλλαγή στρατοπέδου της Βουλγαρίας επέτρεπε στην κυβέρνηση να ελπίζει ακόμη ότι θα μπορούσε να διατηρήσει τα εδά-

72. Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος...*, όπ.π., σσ. 123 κ.ε.

φη της Μακεδονίας και Θράκης. Μόνο μετά από έντονες πιέσεις των συμμάχων τα βουλγαρικά στρατεύματα αποσύρθηκαν.

Απελευθέρωση

Στις αρχές Οκτωβρίου 1944, πριν ακόμη φθάσει η εθνική κυβέρνηση και ο αγγλικός στρατός στην Ελλάδα, ο Ε.Λ.Α.Σ. ήλεγχε πλέον ολόκληρη τη χώρα, με εξαίρεση την Ήπειρο, που βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Ε.Δ.Ε.Σ. Παρ' όλα αυτά, οι ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. που βρίσκονταν στην Αττική δεν θα κάνουν καμία κίνηση για να μπουν στην Αθήνα μετά την αποχώρηση των Γερμανών. Το Ε.Α.Μ. σεβόταν έτσι τις συμφωνίες που είχαν υπογραφεί. Ανεξάρτητα απ' αυτό οι δυνάμεις του εφεδρικού Ε.Λ.Α.Σ. κυριαρχούσαν στην πρωτεύουσα και είχαν υπό τον έλεγχό τους πολύ μεγάλο μέρος των λαϊκών συνοικιών. Παράλληλα, οι ταγματασφαλίτες αφοπλίστηκαν από τους εκπροσώπους της εθνικής κυβέρνησης και περιορίστηκαν σε διάφορα στρατόπεδα, ενώ η χωροφυλακή περίμενε τις αποφάσεις της κυβέρνησης για το μέλλον της το οποίο διαγραφόταν, αρχικά, σκοτεινό. Μονάδες πολιτοφυλακής του Ε.Α.Μ. είχαν αναλάβει αστυνομικά καθήκοντα στη θέση της.⁷³ Τέλος, τα μέλη των δωσιλογικών κυβερνήσεων και άλλοι συνεργάτες των Γερμανών είχαν συλληφθεί και κρατούνταν στις φυλακές, προκειμένου να δικαστούν. Έτσι, όταν στις 18 Οκτωβρίου 1944 η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας μπήκε στην απελευθερωμένη Αθήνα, το κλίμα μπορεί να ήταν ενθουσιώδες

73. Μ. Mazower, «Τρεις μορφές πολιτικής δικαιοσύνης: Ελλάδα, 1944-1945», Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, 2η έκδοση, Αθήνα 2004, σσ. 36 κ.ε.

αλλά δεν έπαυαν να υπάρχουν η αβεβαιότητα και ο φόβος για το μέλλον, για το από ποιον και πώς θα κυβερνηθεί η χώρα.

Την ίδια ακριβώς εποχή, εξάλλου, έπαιρνε την οριστική της μορφή η συμφωνία Αγγλίας - Σοβιετικής Ένωσης για τον έλεγχο των Βαλκανίων: στη συνάντηση του Τσώρτσιλ με τον Στάλιν στη Μόσχα, στις 9 Οκτωβρίου 1944, θα υλοποιηθεί η λεγόμενη «συμφωνία των ποσοστών», με την οποία η νοτιοανατολική Ευρώπη διαμοιραζόταν σε σφαίρες επιρροής, ενώ οι Σοβιετικοί έδιναν τη συγκατάθεσή τους για την αποστολή βρετανικού στρατού στην Ελλάδα μετά την αποχώρηση των Γερμανών. Οι Άγγλοι δεν είχαν καμία πρόθεση να αφήσουν την Ελλάδα έξω από τον έλεγχό τους, πολύ περισσότερο από τη στιγμή που η παρουσία του Κόκκινου Στρατού στις βαλκανικές χώρες άλλαζε ριζικά τις προοπτικές ισορροπίες.

Πίσω στην Ελλάδα, η κατάσταση την οποία θα έπρεπε να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Πολιτικά και κοινωνικά οι εντάσεις και αντιπαράθεσεις σε τοπικό επίπεδο δεν απουσίαζαν, όσο και αν γίνονταν προσπάθειες να ελεγχθούν. Οικονομικά οι καταστροφές ήταν τεράστιες. Οι Γερμανοί αποχωρώντας είχαν καταστρέψει πολύ μεγάλο μέρος των υποδομών, ενώ το πρόβλημα διατροφής των πληθυσμών, στις πόλεις τουλάχιστον, ήταν οξύτατο και η επίλυσή του εξαρτιόταν αποκλειστικά από τη συμμαχική βοήθεια. Οι κρατικοί μηχανισμοί είχαν καταρρεύσει, η βιομηχανία είχε κλονιστεί εξαιτίας των καταστροφών αλλά και έλλειψης πρώτων υλών, ενώ η τάξη και η ασφάλεια θα έπρεπε να εξασφαλισθούν από τις ένοπλες αντάρτικες ομάδες. Στην ύπαιθρο οι καταστροφές ήταν εξίσου σημαντικές με ένα πολύ μεγάλο μέρος των χωριών να έχει καταστραφεί, τις καλλιέργειες να βρίσκονται εγκαταλειμμένες και τα κοπάδια εξοντωμένα. Ο πληθωρισμός ξε-

περνούσε κάθε τι που θα μπορούσε να φανταστεί κανείς και η οικονομία βρισκόταν σε πλήρη αποδιάρθρωση.

Μαζί με αυτά τα τεράστια οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, παρέμενε πάντοτε και το πολιτικό ζήτημα, δηλαδή το ζήτημα της μεταφοράς της εξουσίας από το Ε.Α.Μ. στην εθνική κυβέρνηση. Κρίσιμο σημείο λοιπόν θα αποτελεί ο αφοπλισμός του Ε.Λ.Α.Σ., όπως και γενικότερα όλων των ενόπλων ομάδων, και η δημιουργία ενός τακτικού στρατού καθώς και η ανασυγκρότηση των μηχανισμών εκείνων που θα εξασφάλιζαν την εσωτερική ασφάλεια στη χώρα. Τα προβλήματα αυτά δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπιστούν, τουλάχιστον από μια κυβέρνηση η οποία περιλάμβανε πρόσωπα κάθε πολιτικής απόχρωσης. Οι Φιλελεύθεροι που συμμετείχαν μάλλον συμβολικά στην κυβέρνηση, αν λάβουμε υπόψη την προπολεμική τους δύναμη, δεν είχαν καμία πρόθεση να διευκολύνουν το έργο του Παπανδρέου, οι Λαϊκοί ή τουλάχιστον ένα μέρος τους ήταν υπέρ της επιστροφής του βασιλιά, όσοι είχαν συνεργαστεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, με τους Γερμανούς αναζητούσαν τρόπους για να αποφύγουν την καταδίκη, συχνά δε έβρισκαν συμπάρασταση και από τα παλαιά πολιτικά κόμματα, ενώ το Ε.Α.Μ. δυσπιστούσε προς κάθε πρωτοβουλία του πρωθυπουργού και των Άγγλων, φοβούμενο την πραξικοπηματική επιστροφή του Γεωργίου Β΄ και την επιβολή μιας νέας δικτατορίας. Οι Άγγλοι, τέλος, προετοιμάζονταν για μια σύγκρουση, πιστεύοντας ότι το Κ.Κ.Ε. δεν θα έμενε αδρανές στο θέμα της διεκδίκησης της εξουσίας, αλλά και διαβλέποντας ότι αυτός ήταν ο μόνος τρόπος για να λύσουν μια και καλή τους λογαριασμούς τους μαζί του.⁷⁴

74. Θ.Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Ο Ιμπεριαλισμός της «Μη-Επέμβασης»*, Αθήνα 1997, σσ. 55-67.

Με την οπτική αυτή, οι Άγγλοι φρόντιζαν να ενισχύουν τη δύναμη των μονάδων εκείνων που θα μπορούσαν να τους φανούν χρήσιμες σε περίπτωση σύγκρουσης, όπως η χωροφυλακή, ενώ από την άλλη επιδίωξαν να προστατεύσουν τα Τάγματα Ασφαλείας, αλλά και άλλες ομάδες που είχαν συνεργαστεί με τους Γερμανούς, ενώ επέσπευσαν τη μεταφορά στην Ελλάδα της Ορεινής Ταξιαρχίας, της μοναδικής μονάδας του ελληνικού τακτικού στρατού που υπήρχε ακόμη και η οποία, πέραν της πολεμικής εμπειρίας που διέθετε, ήταν πιστή στον βασιλιά. Το ενδεχόμενο της σύγκρουσης μεταξύ των δύο στρατοπέδων εξαρτιόταν από πολύ λεπτές ισορροπίες και αποδείχθηκε πως ούτε ο Παπανδρέου, πολύ δε περισσότερο ο στρατηγός Σκόμπι, αλλά ούτε και οι ηγέτες του Κ.Κ.Ε., διέθεταν τις σχετικές ικανότητες για να τις τηρήσουν, ακόμη και στην περίπτωση που το επιθυμούσαν.

Το κρίσιμο σημείο στην αντιπαράθεση ήταν η προβλεπόμενη για τις 10.12.1944, αποστράτευση των ενόπλων, η οποία έδινε τη δυνατότητα στους αντιπάλους του Ε.Α.Μ. και στους Άγγλους να καταλύσουν τη στρατιωτική υπεροχή του Ε.Λ.Α.Σ., ενώ όπως είναι φυσικό το τελευταίο προσπαθούσε να διατηρήσει τα πλεονεκτήματα που είχε ή, τουλάχιστον, να μη βρεθεί σε μειονεκτική θέση. Κρίσιμο διακύβευμα αποτελούσε και η ταυτόχρονη διάλυση ή μη της Ορεινής Ταξιαρχίας. Η αμοιβαία καχυποψία επιδείνωε τις δυσκολίες συνεννόησης και η ανακοίνωση στις 24 Νοεμβρίου 1944 των ονομάτων των δεκατεσσάρων διοικητών των Ταγμάτων Εθνοφυλακής, τα οποία είχαν ως σκοπό να διευκολύνουν τη διάλυση των αντάρτικων ομάδων και την ανασυγκρότηση του εθνικού στρατού αλλά και της χωροφυλακής, η οποία είχε καταστεί εντελώς αναξιόπιστη, προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων.⁷⁵ Οι

75. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ...*, όπ.π., σσ. 380-381.

οκτώ από αυτούς ήταν πρώην ταγματασφαλίτες.⁷⁶ Παρά το γεγονός ότι ο Παπανδρέου έσπευσε να διορθώσει την κατάσταση, η καχυποψία αυξήθηκε και οι διαπραγματεύσεις για τον αφοπλισμό παρατείνονταν, χωρίς να είναι δυνατόν να βρεθεί μια κοινά αποδεκτή λύση.

Την 1η Δεκεμβρίου, ο στρατηγός Σκόμπι δίνει εντολή/σύσταση για τη διάλυση όλων των ενόπλων ομάδων, ενώ ταυτοχρόνως με προκήρυξή του στρέφεται εναντίον του Ε.Α.Μ.⁷⁷ Το εάν είχε δίκιο ή όχι να παρέμβει με τον τρόπο που το έκανε έχει καθαρά ακαδημαϊκό περιεχόμενο σήμερα. Την ίδια μέρα, εξάλλου, το Υπουργικό Συμβούλιο, χωρίς τη συμμετοχή των υπουργών του Ε.Α.Μ. αποφασίζει τη διάλυση της Πολιτοφυλακής που ελεγχόταν από το Ε.Α.Μ., και την αντικατάστασή της από τα Τάγματα Εθνοφυλακής. Το Ε.Α.Μ. σπεύδει να αποσύρει τους υπουργούς του από την Κυβέρνηση Παπανδρέου και αποφασίζει να διοργανώσει συλλαλητήριο για τις 3 Δεκεμβρίου, ενώ στο μεταξύ η ένταση κυριαρχεί στην Αθήνα.⁷⁸ Την παραμονή του συλλαλητηρίου, το Υπουργικό Συμβούλιο με νέα απόφασή του διατάζει τη διάλυση όλων των ενόπλων σωμάτων, όχι όμως και της Ορεινής Ταξιαρχίας, την ίδια δε στιγμή το Ε.Α.Μ. προχωρεί στην ανασύσταση της Κεντρικής Επιτροπής του Ε.Λ.Α.Σ. εκδηλώνοντας

76. Ντ. Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα...*, όπ.π., σσ. 211-212.

77. Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος...*, όπ.π., σσ. 172-174.

78. Για τις διαδικασίες αφοπλισμού μετά την απελευθέρωση που οδήγησαν τελικά στα Δεκεμβριανά, βλ. G. M. Alexander, «Η κρίση αποστράτευσης του Νοεμβρίου 1944», Τζ. Αλεξάντερ κ.ά., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, όπ.π., σσ. 263-284 και πιο αναλυτικά Σπ. Γασπαρινάτος, *Απελευθέρωση, Δεκεμβριανά, Βάρκιζα*, τ. Α', Αθήνα 1998, σ. 144 κ.ε..

έτσι την πλήρη αποστασιοποίησή του από τις συμφωνίες που ίσχυαν μέχρι τότε, με βάση τις οποίες ο Ε.Λ.Α.Σ. υπαγόταν στην κυβέρνηση.⁷⁹ Ο δρόμος προς τη σύγκρουση ήταν πλέον ανοιχτός.

Παρά την απαγόρευσή του, το συλλαλητήριο της 3ης Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε και ήταν εντυπωσιακό σε όγκο και ένταση. Στη διάρκειά του, ωστόσο, οι διαδηλωτές πυροβολήθηκαν από την αστυνομία, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν 20-30 άτομα. Από τη στιγμή εκείνη αρχίζει η σύγκρουση που έχει μείνει γνωστή ως Δεκεμβριανά και που αποτελεί ένα από τα επεισόδια του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Το κλίμα που επικρατούσε το έχει περιγράψει εντυπωσιακά ένας σημαντικός έλληνας διανοούμενος, μάρτυρας των γεγονότων ο Γ. Θεοδοκάς:

Η κοινή γνώμη είναι κομμένη στα δύο, θαρρείς με τρόπο ανεπανόρθωτο. Η μερίδα που βρίσκεται υπό την επίδραση του Κ.Κ.Ε. είναι φανατισμένη όπως δεν ήταν ποτέ, σε κατάσταση θρησκευτικής μυστικοπάθειας, έτοιμη για καθετί που θα της ζητήσουν οι αρχηγοί της, για κάθε τρέλα, κάθε ηρωισμό, κάθε θυσία... Από την άλλη μεριά, τη μεριά της πλειοψηφίας, επικρατεί τώρα πια το πνεύμα της αδιαλλαξίας. Η μεγάλη αντικομμουνιστική μάζα έχει ξεχάσει όλες τις διαφορές που τη χώριζαν ως χτες και δε ζητά παρά ένα πράμα, το χτύπημα του Κ.Κ.Ε. από οποιονδήποτε και μ' όποια μέσα, ακόμη και τα σκληρότερα. Μα δεν έχει την ιδεολογική έξαψη των αντιπάλων της. Είναι ψύχραιμη, σιγομίλητη, σφιγμένη και γεμάτη μνησικακίες και αγανακτήσεις που στοιβάχτηκαν μέσα της τις τελευταίες αυτές εβδομάδες. Αν επικρατήσει κι έχει τα χέρια λύτερα να κάμει ό,τι θέλει (αν δηλαδή δε δεσμεύεται από εξωτερικούς παράγοντες), θα είναι αδυσώπητη. Θα είναι η ίδια η ψυχολογία της καθολικής

79. Σπ. Γασπαρινάτος, *Απελευθέρωση, Δεκεμβριανά, Βάρκιζα...*, όπ.π., σσ. 245-253.

πλειοψηφίας της Γαλλίας στη Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου. Εδώ έχουμε φτάσει.⁸⁰

Οι μάχες θα κρατήσουν έναν μήνα και φυσιολογικά το Ε.Α.Μ. θα βρεθεί ηττημένο, καθώς στην Αθήνα δεν διέθετε ισχυρές δυνάμεις, ικανή στρατιωτική ηγεσία και βαρύ οπλισμό, ενώ δεν βρήκε καμία διεθνή υποστήριξη, ούτε από τη Σοβιετική Ένωση. Την ίδια στιγμή εξάλλου, οι κύριες δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. διέλυαν κάθε αντίσταση σε άλλες περιοχές της χώρας, όπως τον Ε.Δ.Ε.Σ. στην Ήπειρο, χωρίς όμως αυτό να ενισχύει τη θέση του. Αντίθετα μάλιστα, οι Άγγλοι θα ενισχύουν συνεχώς τις δυνάμεις τους και μετά από ένα πρώτο δύσκολο δεκαπενθήμερο θα μπορέσουν να περάσουν στην αντεπίθεση και να διαλύσουν τις δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ. στην Αθήνα. Στο έργο τους αυτό θα βρουν τη συνδρομή όχι μόνο της χωροφυλακής και αστυνομίας, αλλά και μεγάλου αριθμού ταγματاسφαλιτών, τους οποίους εξόπλισαν εκ νέου για να ενισχύσουν τις δυνάμεις τους, αλλά και παραστρατιωτικών οργανώσεων, όπως η οργάνωση Χ, που είχαν συνεργαστεί με τους Γερμανούς και οι οποίες, πολεμώντας τους κομμουνιστές προσαποθούσαν να πετύχουν την κάθαρση του παρελθόντος τους. Στη μοιραία, πάντως, για το Ε.Α.Μ. εξέλιξη των Δεκεμβριανών σημαντικό ρόλο έπαιξε και η αμετροέπεια αλλά και ο βολονταρισμός της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε., καθώς και η ανυπαρξία πολιτικού αισθητηρίου εκ μέρους της να επωφεληθεί από τις στιγμές εκείνες που θα μπορούσε να καταλήξει σε ένα λογικό συμβιβασμό.

Στις 5 Ιανουαρίου 1945 το Ε.Α.Μ., αναγνωρίζοντας την ήττα του, αποφάσισε να εκκενώσει την Αθήνα, παίρνοντας μαζί του σημαντικό αριθμό ομήρων, πολλούς από τους οποίους εκτέ-

80. Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*, Αθήνα 2005, σσ. 515-516. Πρόκειται για την εγγραφή της 5ης Δεκεμβρίου 1944.

λεσε. Ήταν μεγάλο πολιτικό λάθος, το οποίο οι αντίπαλοί του δεν θα πάψουν να επισημαίνουν με κάθε ευκαιρία, που επέδρασε σημαντικά στην εγκατάλειψή του από μερίδα των πλέον συντηρητικών οπαδών του, αλλά και που αμαύρωσε τη διεθνή του εικόνα μετά από την κατάλληλη αξιοποίησή του από τους Άγγλους. Ταυτόχρονα, τα μέλη του Ε.Α.Μ. που βρίσκονταν στις απόμερες συνοικίες της πόλης δέχονταν τις διώξεις των αντιπάλων τους που προφανώς υπήρξαν εξίσου άγριες, ενώ αρκετές χιλιάδες στέλνονταν στα στρατόπεδα της Μέσης Ανατολής να συναντήσουν τους κρατούμενους από τη στάση στον ελληνικό στρατό του 1944.

Αλλά και στην άλλη πλευρά το σκηνικό άλλαζε: ο Γεώργιος Παπανδρέου παραιτήθηκε, έχοντας χάσει πλήρως τον έλεγχο της κατάστασης και ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός ανέλαβε καθήκοντα αντιβασιλέα, παρά τις αντιρρήσεις που εξακολουθούσε να έχει ο Γεώργιος Β΄. Λυνόταν έτσι ένα πρόβλημα, που αν είχε αντιμετωπιστεί νωρίτερα ίσως να μπορούσε να οδηγήσει στην ομαλή μετάβαση σε ένα δημοκρατικό καθεστώς. Η νέα κυβέρνηση, υπό την ηγεσία του στρατηγού Πλαστήρα, ο οποίος επέστρεψε επειγόντως στην Ελλάδα από τη Γαλλία όπου είχε παραμείνει σε όλη τη διάρκεια του πολέμου, θα έπρεπε να διαχειριστεί πλέον όχι μόνο τα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα που επειγόντως ζητούσαν κάποιες λύσεις, αλλά και ένα πολιτικό πρόβλημα το οποίο η ήττα του Ε.Α.Μ. στη μάχη της Αθήνας μάλλον άφηνε μετέωρο παρά έλυσε.

Η Εποχή της Βάρκιζας

Στις 11 Ιανουαρίου 1945 υπογράφηκε ανακωχή μεταξύ των Άγγλων και του Ε.Λ.Α.Σ., με την οποία ο τελευταίος βρέθηκε

υποχρεωμένος να εγκαταλείψει πολλές θέσεις που κατείχε μέχρι τότε στη νότιο Ελλάδα, αλλά και τη Θεσσαλονίκη.⁸¹ Στις αρχές Φεβρουαρίου εξάλλου, άρχισαν στη Βάρκιζα διαπραγματεύσεις μεταξύ της κυβέρνησης Πλαστήρα και του Ε.Α.Μ., οι οποίες κατέληξαν στην ομώνυμη συμφωνία. Με βάση αυτήν έπρεπε να αποστρατευτούν αμέσως όλες οι ένοπλες ομάδες του Ε.Α.Μ., να παραδοθούν στην κυβέρνηση όλες οι περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του Ε.Λ.Α.Σ., να αρθεί ο στρατιωτικός νόμος και να αποκατασταθούν οι συνταγματικές ελευθερίες σε όλη τη χώρα, να ανασυγκροτηθεί ο εθνικός στρατός με καθολική στρατολογία, ενώ παράλληλα παρεχόταν αμνηστία για τα «πολιτικά εγκλήματα». Προβλεπόταν επίσης η διενέργεια δημοψηφίσματος για το πολιτειακό και εκλογών για τη σύγκληση Συντακτικής Συνέλευσης, καθώς επίσης και εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από όσους είχαν συνεργαστεί με τις κατοχικές δυνάμεις.⁸²

Όλα τα παραπάνω μοιάζουν αυτονόητα σε μια συμφωνία τέτοιου τύπου, ακόμη και αν εντυπωσιάζει το γεγονός ότι το Ε.Α.Μ. που κυριαρχούσε σε όλη την Ελλάδα ακόμη και μετά την ήττα στην Αθήνα, υποχώρησε στις απαιτήσεις των Άγγλων και της κυβέρνησης, που αδυνατούσαν να επεκτείνουν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις έξω από την Αττική. Ωστόσο, η επιτυχία ή όχι του συμβιβασμού, ή με άλλα λόγια, το κατά πόσο θα μπορούσε να επιφέρει το θεωρητικά ζητούμενο, δηλαδή την αποκατάσταση της τάξης και την ειρήνευση, εξαρτιόταν από έναν πολύ καθοριστικό παράγοντα, τη δυνατότητα του κράτους να την επιβάλει.

81. Σπ.Γ. Γασπαρινάτος, *Απελευθέρωση, Δεκεμβριανά, Βάρκιζα*, τ. Β', Αθήνα 1998, σσ. 151-165.

82. Η. Richter, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα. Από τη Βάρκιζα στον εμφύλιο πόλεμο, Φεβρουάριος 1945 - Αύγουστος 1946*, Αθήνα 1997, σσ. 78-102.

Κάτι τέτοιο, ωστόσο, ήταν για τις συνθήκες της εποχής εκτός πραγματικότητας. Το αποτέλεσμα δεν ήταν άλλο από μια απόλυτη ανατροπή των πολιτικών ισορροπιών που επικρατούσαν κατά τη στιγμή της υπογραφής της συμφωνίας. Έτσι, ο Ε.Λ.Α.Σ. θα υποχρεωθεί να παραδώσει τον οπλισμό του -ή τουλάχιστον ένα μέρος του, μιας και όπως θα φανεί στη συνέχεια σημαντικός αριθμός όπλων δεν παραδόθηκε- και να διαλυθεί. Από την άλλη πλευρά, όλες οι αντίπαλες ομάδες θα μπορούν στο εξής να κυκλοφορούν ελεύθερα ανά την επικράτεια επιβάλλοντας τη δική τους εξουσία.

Θα ακολουθήσουν λοιπόν μαζικοί διωγμοί εναντίον δεκάδων χιλιάδων μελών του Ε.Α.Μ. Στην ύπαιθρο ένοπλα παρακρατικά σώματα καταδίωκαν τα μέλη της εαμικής αριστεράς σε μια προσπάθεια να εξαφανίσουν την πολιτική παρουσία της, με την κεντρική κυβέρνηση να είναι εξαιρετικά αδύναμη ή χωρίς τη θέληση να επέμβει. Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσίασε το Ε.Α.Μ. κατά την περίοδο από τη συμφωνία της Βάρκιζας μέχρι τις εκλογές της 31.3.1946 σημειώθηκαν 1289 φόντοι (953 από τρομοκράτες, 250 από εθνοφύλακες, 82 από χωροφύλακες και 4 από Άγγλους), 6.671 τραυματισμοί, 31.632 βασανισμοί, 84.931 συλλήψεις, 18.767 λεηλασίες και καταστροφές, 677 καταστροφές γραφείων, 509 απόπειρες φόνων και 165 βιασμοί.⁸³ Όσο και αν θεωρηθούν υπερβολικά τα στοιχεία αυτά, εντούτοις υπογραμμίζουν χωρίς καμία αμφιβολία το κλίμα της τρομοκρατίας που επικρατούσε στη μεταπολεμική Ελλάδα σε βάρος της αριστεράς.⁸⁴ Την ίδια στιγμή ο αριθμός των δωσιλόγων που βρίσκονταν

83. Βλ. περισσότερα σε Η. Richter, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα...*, όπ.π., σσ. 170 κ.ε.

84. Μ. Mazower, «Τρεις μορφές πολιτικής δικαιοσύνης: Ελλάδα, 1944-1945», Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο...*, όπ.π., σσ. 45 κ.ε.

υπόδικοι ήταν εντυπωσιακά μικρός: έτσι τον Σεπτέμβριο του 1945 από τους 2.773 νόμιμα καταδικασμένους μόνον οι 279 ήταν πρώην συνεργάτες των κατακτητών και από τους 15.006 υποδίκους, μόνον οι 2.312 αντιμετώπιζαν την κατηγορία του δωσιλογισμού.⁸⁵ Πολλοί οπαδοί του Ε.Α.Μ. που καταδιώκονταν θα βρεθούν απομονωμένοι στα βουνά και προοδευτικά θα συγκροτήσουν ένοπλες ομάδες προσπαθώντας να επιβιώσουν από τους διωγμούς των αντιπάλων τους.

Στο πλαίσιο αυτό, οι συνεργάτες των Γερμανών θα βρουν την ευκαιρία να καταδιώξουν τους μέχρι πρότινος διώκτες τους, σε κλίμα ιδιαιτέρως ευνοϊκό για αυτούς. Οι κυβερνήσεις διαδέχονται η μία την άλλη, χωρίς να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα, ή τουλάχιστον να εξασφαλίσουν τη στοιχειώδη δημόσια διοίκηση. Η πολιτική πόλωση θα φθάσει στα άκρα με το κέντρο και τη δεξιά από κοινού να συμπαρατάσσονται εναντίον της αριστεράς, η οποία συλλήβδην θεωρούνταν ότι αντιπροσώπευε τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Ήταν και αυτός ένας τρόπος για τις ομάδες εκείνες που είχαν απομακρυνθεί από την εξουσία κατά τη διάρκεια της Κατοχής να την επανακτήσουν. Σε αυτή την προοπτική ένα μεγάλο μέρος των δωσιλόγων θα γλυτώσει από την καταδίκη, ή πάλι θα καταδικαστεί αλλά γρήγορα θα αφεθεί ελεύθερο και θα αποτελέσει στο εξής την ομάδα κρούσης του πολιτικού συστήματος εναντίον της αριστεράς και πυλώνα αποτροπής κάθε προσπάθειας φιλελευθεροποίησης του πολιτικού συστήματος.⁸⁶ Κοντά σε αυτούς θα δοθεί η ευκαιρία να αντιμε-

τωπισθούν ριζοσπαστικά και οι διάφορες μειονοτικές ομάδες: οι Τσάμηδες της Ηπείρου που ως έναν βαθμό συνεργάστηκαν με τους Ιταλούς, εξαναγκάστηκαν αρχικά από τον Ε.Δ.Ε.Σ. και στη συνέχεια από τα Τάγματα Εθνοφυλακής να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να καταφύγουν στην Αλβανία, οι δε Σλαβομακεδόνες, πολλοί από τους οποίους αρχικά συνεργάστηκαν με τις αρχές κατοχής και στη συνέχεια, όταν η ήττα της Βουλγαρίας κατέστη σαφής, προσχώρησαν στο Σλαβομακεδονικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Σ.Ν.Ο.Φ.), που συνεργάστηκε με το Ε.Α.Μ., θα υποχρεωθούν να καταφύγουν, μέχρι την έναρξη της τελευταίας φάσης του Εμφυλίου, στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία.⁸⁷

Η ηγεσία του Ε.Α.Μ. αντιμετώπισε τα προβλήματα αυτά με αμηχανία, ενώ σύντομα οι μικρές σοσιαλιστικές ομάδες που συμμετείχαν σε αυτό, και οι οποίες ως έναν βαθμό είχαν αποστασιοποιηθεί ήδη κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, διαχωρίζουν τη στάση τους και αποχωρούν. Το Κ.Κ.Ε. εξακολουθεί να διατηρεί μια αμφίσημη στάση, καταδικάζοντας τόσο εκείνους που ζητούσαν μια νέα ένοπλη αναμέτρηση, όσο και τους οπαδούς της πλήρους ένταξης στο αστικό πολιτικό παιχνίδι. Διαγράφει δε τον αρχικαπετάνιο του Ε.Λ.Α.Σ. Άρη Βελουχιώτη, ο οποίος αρνήθηκε να παραδώσει τα όπλα και που λίγο αργότερα καταδικώμενος, αυτοκτονεί. Λίγο νωρίτερα είχε επιστρέψει από το Νταχάου της Γερμανίας, όπου είχε παραμείνει κρατούμενος στη διάρκεια της κατοχής, ο Νίκος Ζαχαριάδης, γενικός γραμματέας

85. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. 1, Αθήνα 2000, σ. 105.

86. Έχει συχνά υποστηριχθεί ότι οι καταδίκες δωσιλόγων στην Ελλάδα ήταν πολύ μικρότερες αναλογικά σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Η διδακτορική διατριβή του D. Kousouris, *Une épuration ordinaire*.

Les procès de collaborateurs en Grèce 1944-1949 comme composante de la reconstruction judiciaire en Europe, Ehess, Παρίσι 2009, υποδεικνύει ότι, αντιθέτως, οι διαφορές σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη είναι ασήμαντες.

87. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949...*, όπ.π., σσ. 167-168.

του Κ.Κ.Ε. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι πολλοί αναθάρρησαν από την άφιξη του Ζαχαριάδη, ο οποίος θεωρούνταν εμπνευσμένη φυσιογνωμία και γνήσιος ερμηνευτής των σταλινικών πρακτικών και θεωριών, το Κ.Κ.Ε. δεν θα αλλάξει στάση, και μόνο στο 7ο Συνέδριό του που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1945 θα αρχίσει να γίνεται λόγος για «μαζική λαϊκή αυτοάμυνα», απροσδιόριστου όμως, χαρακτήρα.⁸⁸

Παράλληλα όμως με τις διώξεις των αριστερών, θα γίνει μια προσπάθεια να ανασυγκροτηθεί η οικονομία και να αναδιοργανωθούν οι κρατικοί μηχανισμοί. Ούτε το ένα ήταν εύκολο, ούτε το άλλο, κι έτσι κάθε προσπάθεια θα προσκόπτει στην αδυναμία των αλληλοδιαδεχόμενων κυβερνήσεων να επιβληθούν και να εφαρμόσουν πολιτικές με συνοχή. Τελικά, η αναδιοργάνωση των κρατικών μηχανισμών δεν σήμαινε παρά την εκκαθάρισή τους από τα μέλη του Ε.Α.Μ. και, ειδικά στην περίπτωση της χωροφυλακής, της αστυνομίας και του στρατού, της στελέχωσής τους από πρόσωπα που ανήκαν στη δεξιά, πολλά από τα οποία είχαν συνεργαστεί με τις κατοχικές κυβερνήσεις.⁸⁹ Στην πραγματικότητα, το κράτος που ανασυγκροτείτο αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποκτούσε από πολύ νωρίς τα χαρακτηριστικά ενός κράτους αντικομμουνιστικού τύπου, που επέ-

88. H. Richter, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα...*, όπ.π., σσ. 282-343. Για μία ελαφρώς διαφορετική ερμηνεία βλ. Ντ. Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα...*, όπ.π., σσ. 281-282. Βλ. επίσης Ο. Smith, «Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική 45-47», L. Boerentzen, Γ. Ιατρίδης, Ο. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα 1992 [1η έκδοση στα αγγλικά Κοπενχάγη 1987], σ. 166.

89. Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όπ.π., σ. 455 και Πρ. Παπαστράτης, «Η εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών στην Ελλάδα τις παραμονές του εμφυλίου πολέμου», L. Boerentzen, Γ. Ιατρίδης, Ο. Smith (επιμ.), *Μελέτες...*, όπ.π., σσ. 47-66.

τρεπε την απάλειψη των προπολεμικών διαφορών σε κάθε επίπεδο με την έμφαση που έδινε στο διωγμό των κομμουνιστών.

Με το κλίμα λοιπόν οξυμμένο και την ανεξέλεγκτη χρήση της βίας από τις κρατικές και παρακρατικές οργανώσεις να επιτείνεται, αποφασίστηκε η διεξαγωγή εκλογών στις 31 Μαρτίου 1946.⁹⁰ Η αριστερά διέπραξε το τραγικό λάθος, το οποίο στη συνέχεια παραδέχτηκε, να απόσχει από αυτές, καταδικάζοντας με τον τρόπο αυτόν χιλιάδες οπαδούς της σε εύκολη ταυτοποίηση και διωγμό –καθώς δεν είχαν σφραγισμένο το εκλογικό τους βιβλιário– αλλά και την ίδια στην πολιτική της εξόντωση. Στις εκλογές αποφάσισαν να πάρουν μέρος τελικά, από τους μεν δημοκρατικούς, το Κόμμα των Φιλελευθέρων υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, ο οποίος την εποχή εκείνη ηγείται της κυβέρνησης, παρά το γεγονός ότι υπουργοί οδηγήθηκαν σε παραίτηση, ενώ άλλοι μέχρι την τελευταία στιγμή διαμαρτύρονταν για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες θα γίνονταν οι εκλογές, καθώς συχνά εμποδίζονταν να περιοδεύσουν στις περιφέρειές τους. Επίσης, την κάθοδο τους στις εκλογές αποφάσισαν οι Αγροτικοί, δύο τοπικοί συνδυασμοί στην Κρήτη, η μοναρχική δεξιά, αλλά και η Εθνική Πολιτική Ένωση των Σοφοκλή Βενιζέλου, Γεωργίου Παπανδρέου και Παναγιώτη Κανελλόπουλου, που είχε αποφύγει να τοποθετηθεί ως προς το θέμα της βασιλείας. Έτσι, απείχαν από τις εκλογές, πέραν του Κ.Κ.Ε. και πρώην μέλη της ίδιας της κυβέρνησης, όπως οι Γεώργιος Καφαντάρης, Γεώργιος Καρτάλης και Ιωάννης Σοφιανόπουλος, ο άνθρωπος που εκπροσώπησε την κυβέρνηση στην υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας.

90. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 προοίμιο του Εμφυλίου πολέμου», Τζ. Αλεξάντερ κ.ά., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950...*, όπ.π., σσ. 307-340.

Με βάση τα ποσοστά αποχής από τις εκλογές έχουν γίνει διάφορες προσπάθειες προκειμένου να εκτιμηθεί η δύναμη της εαμικής παράταξης. Οι περισσότερες και πλέον αξιόπιστες εκτιμήσεις που διαθέτουμε συγκλίνουν σε ένα μέγεθος της τάξης του 25%, αφορούν όμως το σύνολο των κομμάτων που απείχαν, δηλαδή και για τα κόμματα του κέντρου.⁹¹ Ωστόσο, το μέγεθος μικρή σημασία έχει. Γιατί όπως έχει υποστηρίξει ο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, οι εκλογές του 1946, και αργότερα το δημοψήφισμα της ίδιας χρονιάς, αποτελούσαν την τελευταία ευκαιρία για την εξεύρεση μιας θεσμικής λύσης στο ελληνικό πολιτικό πρόβλημα, μια λύση την οποία η αριστερά απέρριψε.⁹² Αν όλα τα κόμματα είχαν συμμετάσχει σε αυτές και δεδομένου ότι το εκλογικό σύστημα ήταν αναλογικό, η μοναρχική δεξιά θα αδυνατούσε να αποκτήσει την ισχυρή πλειοψηφία που τελικά πήρε και μια κυβέρνηση συνεργασίας θα ήταν τελικά η μοναδική λύση.

Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν μέσα σε κλίμα βίας, αλλά και σε καθεστώς ραγδαίας μεταστροφής των διεθνών σχέσεων σε σύγκριση με τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά την απελευθέρωση. Η πραγματικότητα του Ψυχρού Πολέμου είχε ήδη αρχίσει να αποσαφηνίζεται. Μόλις στις αρχές Μαρτίου του 1946, δηλαδή λίγες μέρες πριν από τις εκλογές, ο λόγος του Τσόρτσιλ στο Φούλτον είχε προσδιορίσει το συμβολικό όριο έναρξης του Ψυχρού Πολέμου. Η απόφαση της αριστεράς να μην πάρει μέρος

91. Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2001, σ. 78. Για το θέμα αυτό βλ. τα πολύ ενδιαφέροντα που γράφει με βάση στοιχεία από τη δραστηριότητα των συμμαχικών αποστολών η Κ. Μιχαλοπούλου, *Στην αυτοκρατορία των ενδείξεων. Η ιστορία της δειγματοληπτικής πρακτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα 2004, σσ. 183 κ.ε.

92. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946...», όπ.π., σσ. 316-317.

στις εκλογές, θα δημιουργήσει συνθήκες μετωπικής αναμέτρησης με τη δεξιά (την οποία εξέφραζε κατά κύριο λόγο το μοναρχικό Λαϊκό Κόμμα) να τις θεωρεί ως πρόκριμα για την επιστροφή του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα. Υπό τις συνθήκες αυτές και παρά την παρουσία ξένων παρατηρητών, τα αποτελέσματα ήταν λίγο ή πολύ αναμενόμενα. Η μοναρχική δεξιά έλαβε το 65% των εγκύρων ψηφοδελτίων και το 67% των εδρών. Η Εθνική Πολιτική Ένωση το 19% των ψήφων και των εδρών και οι δημοκρατικοί που έλαβαν μέρος το 16% των ψήφων και το 14% των εδρών.

Ο αγώνας των βουνών

Την ίδια μέρα που γίνονταν οι εκλογές, δηλαδή στις 31 Μαρτίου 1946, ένοπλο σώμα που ανήκε στην αριστερά επιτέθηκε στον σταθμό χωροφυλακής του Διτόχωρου, μιας πολίχνης στις υπώρειες του Ολύμπου. Ο Ν. Ζαχαριάδης αρνήθηκε να καταδικάσει το συμβάν, ενώ επιπλέον, δεν αναγνώρισε και τα αποτελέσματα των εκλογών. Η σύγχυση ήταν απόλυτη στον χώρο της αριστεράς και η δυναμική του Ε.Α.Μ., που είχε αρχίσει να αποδυναμώνεται ήδη από τα Δεκεμβριανά και πολύ περισσότερο μετά τη Βάρκιζα, ήρθε η στιγμή για να χαθεί εντελώς. Το Κ.Κ.Ε. δυσκολευόταν να τοποθετηθεί απέναντι στην προσπάθεια για εσωτερική ειρήνευση ή για ανατροπή του πολιτικού καθεστώτος. Προσέφερε έτσι στους αντιπάλους του όλη τη δυνατότητα να το καταπολεμούν και να εξακολουθούν να διώκουν τους οπαδούς του.⁹³ Ο σχηματισμός δεξιάς κυβέρνησης υπό την προεδρία του Κ.

93. Ο. Smith, «Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική 45-47», όπ.π., σσ. 182-183.

Τσαλδάρη θα διευκολύνει τη σκλήρυνση της κρατικής γραμμής, όχι όμως στον βαθμό που θα περίμενε κανείς.

Οι επιθέσεις ομάδων ανταρτών εναντίον αποσπασμάτων της Χωροφυλακής, της Εθνοφυλακής ή και ομάδων της δεξιάς, στη Βόρειο Ελλάδα κυρίως, θα αυξηθούν στη συνέχεια, ενώ το καλοκαίρι του 1946 θα πραγματοποιηθούν και επιθέσεις εναντίον στρατιωτικών αποσπασμάτων. Την ίδια στιγμή το Κ.Κ.Ε. εξακολουθούσε να δρα ελεύθερο στην Αθήνα, αν και δεν ίσχυε το ίδιο και για την ύπαιθρο. Μόνο τον Ιούνιο του 1946, η κυβέρνηση πήρε τα πρώτα κατασταλτικά μέτρα, επιβάλλοντας την κατάδικη σε θάνατο για αδικήματα που είχαν να κάνουν με την ένοπλη δράση της αριστεράς.

Την 1η Σεπτεμβρίου 1946 πραγματοποιήθηκε δημοψήφισμα για το καθεστωτικό, που αρχικά προγραμματιζόταν για το 1948. Η νίκη, όμως, της δεξιάς στις εκλογές επιτάχυνε τις διαδικασίες, ενώ και οι Άγγλοι δεν φάνηκαν μέχρι το τέλος πρόθυμοι να τηρήσουν τις υποσχέσεις τους προς το κέντρο. Σε σύνολο 1.900.000 εγγεγραμμένων στους εκλογικούς καταλόγους, ψήφισαν 1.660.000 και υπέρ της επαναφοράς του Γεωργίου τάχθηκε το 68,4%. Εκφράστηκαν σοβαρές αμφισβητήσεις για την αξιοπιστία του δημοψηφίσματος, αλλά τελικά οι κεντρώες δυνάμεις θα το αποδεχθούν. Το Κ.Κ.Ε. όπως ήταν επόμενο αρνήθηκε να αναγνωρίσει το αποτέλεσμα. Αμέσως μετά, οι ένοπλες επιχειρήσεις των ανταρτών θα πολλαπλασιάζονται· τον Οκτώβριο του 1946 συγκροτείται και Γενικό Αρχηγείο των ανταρτών, ενώ στα τέλη της χρονιάς θα δημιουργηθεί ο Δημοκρατικός Στρατός, ο οποίος ενοποιούσε τις μέχρι τότε υφιστάμενες σκόρπιες ομάδες των ανταρτών. Οι αλλαγές αυτές συνοδεύτηκαν με πολύ σκληρές αλλά και επιτυχημένες επιθέσεις εναντίον διαφόρων κωμοπόλεων.

Στις 12 Μαρτίου 1947, ο πρόεδρος Τρούμαν σε λόγο του στο

Κογκρέσο θα υποστηρίξει την αναγκαιότητα υποστήριξης Ελλάδας και Τουρκίας προκειμένου αυτές να μην πέσουν στα χέρια των κομμουνιστών. Οι Άγγλοι δεν ήταν πια σε θέση να υποστηρίξουν τους Έλληνες και έδιναν τη σκυτάλη στους Αμερικανούς. Το πλαίσιο του Εμφυλίου Πολέμου θα αλλάξει άρδην. Η Ελλάδα θα αποτελέσει στο εξής το πιο προνομιακό πεδίο οικονομικής και στρατιωτικής υποστήριξης των Αμερικανών και ένα ασφαλώς σημαντικό κομμάτι στη σκακιέρα του Ψυχρού Πολέμου. Η παρουσία των Αμερικανών στην Ελλάδα θα οδηγήσει προοδευτικά και σε μια απαίτηση για αλλαγή πολιτικού σκηνικού. Επιδιώκοντας να αποφύγουν τη κριτική που τους ασκούσαν για υποστήριξη μιας δεξιάς κυβέρνησης, οι Αμερικανοί θα επιβάλουν τελικώς τον σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού με πρωθυπουργό τον υπέργρηγο φιλελεύθερο Θ. Σοφούλη. Η κυβέρνηση αυτή θα αναλάβει να φέρει σε επιτυχές πέρας τον Εμφύλιο Πόλεμο.

Σύντομα η ένταση θα αυξηθεί ακόμη περισσότερο, ενώ από κυβερνητικής πλευράς, μετά από μια αποτυχημένη προσπάθεια να βρεθεί διέξοδος με την απονομή αμνηστίας και την απελευθέρωση πολλών κρατουμένων, θα αρχίσουν να υιοθετούνται πολύ πιο σκληρά μέτρα: μαζικές συλλήψεις αριστερών και δημιουργία τριών στρατοπέδων συγκέντρωσης. Στο πρώτο –στη Μακρόνησο– στέλνονταν οι αριστεροί που υπηρετούσαν στον στρατό, στο δεύτερο –στο Τρίκερι– οι πολίτες που συλλαμβάνονταν στις εκκαθαριζόμενες περιοχές και τέλος το τρίτο –στη Γυάρο– προοριζόταν για τους καταδικασμένους αριστερούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το στρατόπεδο της Μακρόνησου πέρασαν στο διάστημα 1947-1950 περίπου 30.000 άτομα, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων υπέγραψε, κάτω από εξαιρετικά σκληρή πίεση, δηλώσεις μετανοίας.⁹⁴

94. Π. Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί*

Στο στρατιωτικό μέτωπο η επικράτηση των κυβερνητικών δεν υπήρξε τόσο εύκολη, όσο θα περίμενε κανείς, αν λάβει υπόψη του ότι ο Δημοκρατικός Στρατός ήταν περιορισμένος, κατά κύριο λόγο, στη Βόρειο Ελλάδα. Αντίθετα μάλιστα, μέσα στο 1947 οι αντάρτες κατάφεραν να έχουν πολλές επιτυχίες. Στα τέλη της χρονιάς σχηματίστηκε η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον Μάρκο Βαφειάδη. Αμέσως μετά η κυβέρνηση προχώρησε στην έκδοση του Αναγκαστικού Νόμου 509/1947 με βάση τον οποίο απαγορεύτηκε η λειτουργία του Κ.Κ.Ε. και όλων των οργανώσεων που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του, προβλέπονταν δε σκληρές ποινές, συμπεριλαμβανομένης και της θανατικής, για όσους επιδίωκαν την ανατροπή του πολιτεύματος και την απόσπαση μέρους της επικράτειας.⁹⁵ Τα περιθώρια για συμβιβαστική λύση είχαν πλέον εξαντληθεί.

Από την άλλη πάλι πλευρά, οι πιθανότητες για επικράτηση του Δημοκρατικού Στρατού ήταν εξαιρετικά περιορισμένες: ο ανεφοδιασμός του γινόταν μέσω των συνοριακών χωρών και ήταν πενιχρός σε σύγκριση με τις δυνατότητες που είχε ο Εθνικός Στρατός. Το μεγαλύτερο μέρος των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού ήταν νέοι και πολύ νέοι άνθρωποι, ενώ η συμμετοχή των γυναικών σε αυτόν κυμαινόταν σε υψηλά ποσοστά, τα οποία όσο προχωρούμε προς το τέλος του πολέμου αυξάνονται, δείγμα της αδυναμίας του Δημοκρατικού Στρατού να αναπληρώσει τις απώλειες. Επιπλέον, ένα πολύ μεγάλο μέρος τους είχε στρατολογηθεί υποχρεωτικά.⁹⁶ Η κατάστασή του γίνεται ακόμη χειρότερη,

κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο, Αθήνα 2004, Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949...*, όπ.π., τ. 2, σσ. 580 κ.ε.

95. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όπ.π., σσ. 511 κ.ε.

96. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949...*, όπ.π., τ. 2, σ. 41 και 163 και πιο αναλυτικά Ν. Μαραντζίδης, «Ει-

καθώς ο εθνικός στρατός θα εκκενώσει τις αγροτικές περιοχές προκειμένου οι αντάρτες να μη βρίσκουν δυνατότητα υποστήριξης, ενώ από το 1947 οι δυνατότητες στρατολόγησης από πληθυσμούς των πόλεων είχαν περιοριστεί στο ελάχιστο.⁹⁷

Εξάλλου, και το διεθνές πλαίσιο διεξαγωγής του πολέμου θα καταστεί προοδευτικά επιβαρυντικό για τους κομμουνιστές, καθώς ο Τίτο, απομακρυνόταν από τη Μόσχα και προσπαθούσε να προσεγγίσει τη Δύση. Παράλληλα, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση δεν πέτυχε να αναγνωριστεί από καμία χώρα, ούτε καν από την Σοβιετική Ένωση, ενώ στην πραγματικότητα δεν διέθετε κάποιο σταθερό έδαφος, προκειμένου να δημιουργήσει έστω και τους τύπους μιας κρατικής οντότητας. Στα τέλη του 1947 εξάλλου, οι εσωτερικές αντιθέσεις στο Κ.Κ.Ε. θα εκδηλωθούν σε όλη τους την έκταση με τη σύγκρουση του Μάρκου Βαφειάδη, ο οποίος πρόσβευε την τακτική του αντάρτικου, προκειμένου να φθείρεται ο αντίπαλος και τον Νίκο Ζαχαριάδη, γενικό γραμματέα του Κ.Κ.Ε., ο οποίος επιδίωκε τη μετατροπή του ανταρτοπόλεμου σε τακτική στρατιωτική αντιπαράθεση. Επικράτησε ο δεύτερος, με τον πρώτο να χάνει όλα του τα αξιώματα και τις αρμοδιότητες.

Στο μεταξύ ο Εθνικός Στρατός είχε καταφέρει να αναδιοργανωθεί πλήρως, να εξοπλιστεί με κάθε είδους υλικό το οποίο ήταν

σαγωγή», Δ. Βλαντάς, *Ημερολόγιο 1947-1949*, Αθήνα 2007, σσ. 38-43 και του ίδιου, *Δημοκρατικός στρατός Ελλάδας 1946-1949*, Αθήνα 2010, σσ. 52-64.

97. Αγγ. Λαΐου, «Μετακινήσεις πληθυσμών στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου», L. Boerentzen, Γ. Ιατρίδης, Ο. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο...*, όπ.π., σσ. 67-114. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949...*, όπ.π., τ. 2, σσ. 60-61.

απαραίτητο για τη διεκπεραίωση επιχειρήσεων εναντίον ανταρτών και να αυξήσει σημαντικά τη δύναμή του. Από τα τέλη του 1948 ξεκίνησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο, οι οποίες θα ολοκληρωθούν με επιτυχία το καλοκαίρι του 1949.⁹⁸ Στις αρχές εξάλλου της χρονιάς αυτής, ο Αλέξανδρος Παπάγος ανέλαβε καθήκοντα αρχιστράτηγου με ευρύτατες αρμοδιότητες και πετυχαίνοντας να στεγανοποιήσει τον στρατό από τις πολιτικές παρεμβάσεις, πολύ έντονες μέχρι τότε. Την ίδια στιγμή το Κ.Κ.Ε. εξακολουθούσε να επιμένει στις προοπτικές της νίκης του Δημοκρατικού Στρατού και παράλληλα προέβαλε εκ νέου το μεσοπολεμικό σύνθημα για την «ανάγκη αποκατάστασης του μακεδονικού λαού». Η μεγάλη συμμετοχή Σλαβομακεδόνων στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού, αλλά και η εξάρτησή του από τις Λαϊκές Δημοκρατίες για ανεφοδιασμό, εξηγγεί τόσο τη στροφή του Ζαχαριάδη, όσο και το αδιέξοδο στο οποίο το Κ.Κ.Ε. παρέσυρε τα μέλη του και τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Τραγικά πολιτικά λάθη στα οποία θα πρέπει να προστεθεί και η μεταφορά παιδιών από τις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του στις Λαϊκές Δημοκρατίες, μια κίνηση που χρησιμοποιήθηκε πολύ έντονα από την κυβερνητική προπαγάνδα.⁹⁹

Όλα αυτά δεν ήταν τίποτε περισσότερο από σπασμωδικές ενέργειες, καθώς την Πρωτομαγιά του 1949 ο κυβερνητικός στρατός ξεκίνησε τις επιχειρήσεις για την εκκαθάριση της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας, όπου κατατρόπωσε τις δυνάμεις

του αντιπάλου του.¹⁰⁰ Πλέον όλη η δύναμη του Δημοκρατικού Στρατού βρισκόταν στα βουνά Γράμμος και Βίτσι της Βορείου Ελλάδας. Τότε ακριβώς ο Τίτο αποφάσισε να κλείσει τα σύνορα και να διακόψει τις σχέσεις του με το Κ.Κ.Ε. Τα περιθώρια ελιγμών για τον Δημοκρατικό Στρατό ελαχιστοποιήθηκαν. Η τελική επίθεση των κυβερνητικών δυνάμεων ξεκίνησε στις 2 Αυγούστου 1949 και ολοκληρώθηκε στα τέλη του ίδιου μήνα με την πλήρη συντριβή του Δημοκρατικού Στρατού, του οποίου τα υπολείμματα διέφυγαν στην Αλβανία. Ένας εντελώς χωρίς νόημα πόλεμος πήρε τέλος.¹⁰¹

Αναλογικά, τα θύματα της τελευταίας φάσης του Εμφυλίου Πολέμου υπήρξαν πολύ περισσότερα σε σύγκριση τόσο με τους Βαλκανικούς Πολέμους, όσο και με τη Μικρασιατική Εκστρατεία, ή ακόμη και με τον πόλεμο του 1940-41. Στους πρώτους, οι νεκροί του ελληνικού στρατού ήταν 300 αξιωματικοί και 7.900 στρατιώτες. Στη Μικρασιατική Εκστρατεία τα αντίστοιχα μεγέθη ήταν 1.270 αξιωματικοί και 36.000 στρατιώτες, ενώ στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χάθηκαν 740 αξιωματικοί και 14.400 οπλίτες. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του Γενικού Επιτελείου Στρατού, κατά την περίοδο 1946-1949, οι απώλειες του Εθνικού Στρατού ανέρχονταν σε 651 αξιωματικούς και 7.789 στρατιώτες νεκρούς, ενώ οι αγνοούμενοι ήταν αντιστοίχως 186 και 5.260, συνολικά δηλαδή περί τους 14.000. Για τον Δημοκρατικό Στρατό οι νεκροί εκτιμήθηκαν σε 38.421, μέγεθος το οποίο αμφισβητείται και αντ' αυτού προτείνεται ο αριθμός 25.000. Σε κάθε πε-

98. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949...*, όπ.π., τ. 2, σ. 296.

99. Στο ίδιο, σσ. 607, 613 και Ν. Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας*, όπ.π., σσ. 141 κ.ε.

100. Για τις συνθήκες που επικρατούσαν στα τέλη του Εμφυλίου βλ. Δ. Καλλιβερέτακης, *Ο θάνατος ενός Ταξίαρχου*, Αθήνα 2001.

101. Για το στρατιωτικό σκέλος των επιχειρήσεων σημαντικό είναι το βιβλίο του Δ. Ζαφειρόπουλου, *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945-1949*, Αθήνα 1956.

ρίπτωση, πάντως, ο αριθμός των νεκρών ξεπερνάει τα θύματα όλων των άλλων πολέμων.¹⁰² Αν σε αυτούς προστεθούν όλες οι απώλειες από το 1943 και μετά, προϊόντα των εσωτερικών συγκρούσεων, φτάνουμε σε μεγέθη εξαιρετικά υψηλά, στα οποία δεν συνυπολογίζονται και οι βίαιες εμπειρίες των ανθρώπων της εποχής: οι ανταρτόπληκτοι, δηλαδή όλοι εκείνοι που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα χωριά και να εγκατασταθούν στις παρυφές των πόλεων έχουν υπολογιστεί σε 700.000 περίπου, ενώ οι συλλήψεις, οι εξορίες και τα στρατόπεδα μπορεί να μην οδηγούσαν στην εξόντωση, αλλά οπωσδήποτε αποτελούσαν εμπειρίες που δεν λησμονούνται. Τέλος, αρκετές χιλιάδες άτομα υποχρεώθηκαν να προσφύγουν στις Λαϊκές Δημοκρατίες μετά την ήττα των κομμουνιστών, ενώ στις συνθήκες του Εμφυλίου μπορούν να βρεθούν και οι ρίζες της μεταναστευτικής κίνησης πολλών Σλαβομακεδόνων της Βορείου Ελλάδας προς στις Η.Π.Α., την Αυστραλία και τον Καναδά. Δεν είναι τυχαίο που ακόμη και σήμερα το σύνδρομο του Εμφυλίου Πολέμου δεν έχει εντελώς ξεπεραστεί, τουλάχιστον ως σήμα κατατεθέν της πολιτικής συμμετοχής.

Νέα πρότυπα, ίδιες πραγματικότητες

Την ίδια στιγμή που μαίνεται ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα, η οικονομία της χώρας πρέπει να ανασυγκροτηθεί. Σε αντίθεση δε με ό,τι θα περίμενε κανείς, αλλά και με όσα συνήθως γράφονται, οι επιδόσεις της οικονομίας είναι εντυπωσιακές, σε σημείο που

102. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949...*, όπ.π., τ. 1, σσ. 50-51 και Δ. Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945-1949*, όπ.π., σ. 670.

όλοι οι οικονομικοί δείκτες να ανακάμπτουν στα προπολεμικά επίπεδα ταυτόχρονα με τους δείκτες των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Και φυσικά ο δρόμος που θα έπρεπε να καλυφθεί προκειμένου να ανασυγκροτηθεί η οικονομία της Ελλάδας ήταν πολύ πιο δύσβατος σε σύγκριση με τις υπόλοιπες οικονομίες της δυτικής Ευρώπης, μιας και οι καταστροφές που είχαν επέλθει στην Ελλάδα εξαιτίας της Κατοχής ήταν πολύ σημαντικότερες, ενώ η ανασυγκρότηση θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί σε πολεμικές συνθήκες.

Πρώτα απ' όλα, οι καταστροφές ήταν καθολικές στον τομέα των συγκοινωνιακών υποδομών: το σιδηροδρομικό δίκτυο ήταν με την απελευθέρωση εντελώς κατεστραμμένο, οι ατμομηχανές και τα βαγόνια είχαν εξαφανιστεί. Το 90% των μεγάλων γεφυρών και το 50% των μικρών είχαν ανατιναχθεί, το ίδιο και τα τούνελ και τα διάφορα ορεινά περάσματα. Τα αυτοκίνητα κάθε τύπου είχαν κατασχεθεί από τις κατοχικές αρχές και κατά την απελευθέρωση απέμενε μόλις το 14% του προπολεμικού αριθμού τους. Από τον εμπορικό στόλο της χώρας απέμενε μόνο το 35% περίπου της προπολεμικής χωρητικότητας, ενώ όλα τα λιμάνια είχαν καταστραφεί τόσο από συμμαχικούς βομβαρδισμούς όσο και κατά την αποχώρηση των Γερμανών. Σε αντίστοιχη κατάσταση βρίσκονταν και τα λίγα αεροδρόμια της χώρας.¹⁰³ Τέλος έχει υποστηριχθεί ότι το 25% του κεφαλαίου της χώρας σε ακίνητα καταστράφηκε στη διάρκεια της κατοχής ή αμέσως μετά.¹⁰⁴

103. W.O.Candyliis, *The economy of Greece 1944-66. Efforts of stability and development*, Νέα Υόρκη 1968, σσ. 18-19.

104. Παρά τον έντονα προπαγανδιστικό χαρακτήρα του το δημοσίευμα *Το σχέδιον Μάρσαλ στην Ελλάδα. Ο πλήρης απολογισμός της βοήθειας του Σχεδίου Μάρσαλ προς την Ελλάδα, Ιούλιος 1948 - Ιανουάριος 1952*, Αθήνα 1952, προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την εφαρμογή του σχεδίου Μάρσαλ στην Ελλάδα.

Πίνακας 29: Βιομηχανική Παραγωγή στη Δ. Ευρώπη, 1947-1951

1938=100

	1947	1949	1951	% ΑΥΞΗΣΗ 1951/1947
Τουρκία	153	162	163	7
Σουηδία	142	157	172	21
Ιρλανδία	120	154	176	46
Δανία	119	143	160	35
Νορβηγία	115	135	153	33
Ηνωμένο Βασίλειο	110	129	145	32
Βέλγιο	106	122	143	33
Γαλλία	99	122	138	39
Ολλανδία	94	127	147	56
Ιταλία	93	109	143	54
Ελλάδα	69	90	130	88
Αυστρία	55	114	148	269
Γερμανία (ομοσπονδιακή)	34	72	106	312
Όλες οι χώρες που συμμετείχαν στο σχέδιο Μάρσαλ	87	112	135	55
Όλες οι χώρες που συμμετείχαν στο σχέδιο Μάρσαλ με εξαίρεση τη Γερμανία	105	130	145	37

ΠΗΓΗ: Β. Eichengreen, *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and beyond*, Princeton N.Jersey 2007, σ. 57.

Η ταχύτητα με την οποία ανακατασκευάστηκαν οι υποδομές και μάλιστα σε συνθήκες εμφυλίου πολέμου θα ήταν ακατανόητη χωρίς τη συμμαχική και στη συνέχεια αμερικανική βοήθεια,¹⁰⁵ η οποία αφού αρχικά εξασφάλισε τη διατροφή του πληθυσμού, στη συνέχεια επένδυσε πολύ σημαντικά ποσά για την ανασυγκρότηση της οικονομίας: έχει υπολογιστεί ότι κατά τη διάρκεια της ανασυγκρότησης τα ποσά που διατέθηκαν από την αμερικανική βοήθεια ξεπερνούσαν κατά πολύ το σύνολο των ξένων δανείων που είχε συνάψει η Ελλάδα μέχρι τότε στην ιστορία της.

Προοδευτικά εξάλλου, θα αρχίσει και η αγροτική παραγωγή να επιστρέφει στα προπολεμικά της επίπεδα, παρά το γεγονός ότι κατ' εξοχήν η ύπαιθρος ήταν εκείνη που υπέφερε από την εμφύλια αντιπαράθεση. Το 1947 η αγροτική παραγωγή θα έχει φτάσει στο 85,2% της παραγωγής του 1938. Η βιομηχανία, εξάλλου, ακολούθησε μιαν αντίστοιχη πορεία, το 1948 θα έχει φτάσει στο 73% της βιομηχανικής παραγωγής του 1938, και το 110% το 1950.

Ωστόσο, μείζον πρόβλημα για την ελληνική οικονομία παρέμενε το νομισματικό. Η κυβέρνηση της απελευθέρωσης θα προσπαθήσει να το αντιμετωπίσει με την εισαγωγή μιας νέας δραχμής στη θέση της παλιάς, της οποίας η αξία είχε εξανεμιστεί.¹⁰⁶ Όμως, κάθε προσπάθεια νομισματικής σταθερότητας προσκόπτει στην αδυναμία του ελληνικού κράτους να ανασυγκροτήσει τους φορολογικούς μηχανισμούς του και γενικότερα να αποκτή-

105. Η πληρέστερη εργασία για το θέμα αυτό εξακολουθεί να ανήκει στον Γ. Σταθάκη, *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ. Η ιστορία της Αμερικανικής Βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2004.

106. Βλ. Α.Ι. Σβώλος, *Ιστορία μιας προσπάθειας*, Αθήνα 1945. Ο Σβώλος πρωτοστάτησε στην νομισματική μεταρρύθμιση του 1944 ως υπουργός Οικονομικών.

σει έσοδα. Θα ήταν παράξενο το αντίθετο από τη στιγμή που δεν υπήρχαν επί της ουσίας κρατικοί μηχανισμοί. Επομένως, οι μοναδικές δυνατότητες που απέμεναν για τη χρηματοδότηση των δημοσίων δαπανών ήταν η αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας, στην οποία προσέφευγε το κράτος για να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του. Άλλωστε, οι προσπάθειες που έγιναν για να αντληθούν φορολογικά έσοδα συνάντησαν την αντίδραση των ομάδων εκείνων που θα έπρεπε να καταβάλουν το τίμημα. Και όλα αυτά συνέβαιναν ακριβώς την εποχή που θα έπρεπε να δαπανηθούν σημαντικά ποσά για την ανασυγκρότηση του στρατού αλλά και των μηχανισμών ασφαλείας της χώρας και στη συνέχεια για τη συμμετοχή του εθνικού στρατού στον Εμφύλιο.

Παρά τα επιτεύγματα αυτά, η Ελλάδα εξακολουθούσε στα τέλη της δεκαετίας του 1940 να είναι μια φτωχή χώρα, η φτωχότερη μεταξύ των χωρών του Ο.Ο.Σ.Α., ο οποίος μόλις είχε συγκροτηθεί, προκειμένου να διευκολύνει την αξιοποίηση του σχεδίου. Και είναι πολύ πιθανό, αν και δεν διαθέτουμε μελέτες για να πιστοποιήσουν του λόγου το αληθές, ότι κατά τη δεκαετία 1940-1949 η αναδιανομή του εισοδήματος επιδεινώθηκε και μάλιστα με ραγδαίους ρυθμούς.

Πάντως, οι προσπάθειες ανασυγκρότησης της ελληνικής οικονομίας, οι οποίες δεν διέφεραν σημαντικά από εκείνες των υπολοίπων χωρών του Ο.Ο.Σ.Α., θα συνοδευτούν και από τη ριζοσπαστικοποίηση των πνευμάτων όσον αφορά τα μοντέλα ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και κυρίως τον ρόλο που θα έπρεπε στο εξής να παίξει η βιομηχανία. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η ελληνική βιομηχανία δεν θα μπορούσε να καυχηθεί για τα επιτεύγματά της. Ωστόσο, για την εποχή εκείνη η βιομηχανία αποτέλεσε μιαν αναγκαιότητα πολιτική και κοινωνική παρά οικονομική, η οποία όφειλε πριν από οτιδήποτε άλλο να

αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προέκυπταν από την εισροή των προσφύγων και ακολούθως από την κρίση των χρόνων 1929-32. Οι αλλαγές που έφερε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν άφησαν ανέγγιχτες και τις αντιλήψεις για το βιομηχανικό μέλλον της χώρας, ενώ και οι μετασχηματισμοί στο διεθνές οικονομικό σύστημα που ευαγγελίζονταν οι ισχυροί της αντιαξονικής συμμαχίας, δημιουργούσαν ευοίωνα κλίμα για χώρες όπως η Ελλάδα που προσδοκούσαν βελτίωση της θέσης τους στη διεθνή οικονομία μετά τον πόλεμο.

Η απελευθέρωση, λοιπόν, θα δει τις περισσότερες προσωπικότητες, όπως επίσης και τα πολιτικά κόμματα, από τη δεξιά μέχρι και το Κομμουνιστικό Κόμμα, να επικαλούνται την αναγκαιότητα μιας πολύ πιο εντατικής εκβιομηχάνισης που θα στηριζόταν στην αξιοποίηση των πρώτων υλών και των φυσικών πόρων της χώρας. Εξάλλου, και η αμερικανική αποστολή στην Ελλάδα, που σκοπό είχε τη διαχείριση της βοήθειας που θα παρείχαν οι Η.Π.Α. με βάση το σχέδιο Μάρσαλ, έβλεπε την εκβιομηχάνιση ως τη μοναδική λύση στο ελληνικό οικονομικό πρόβλημα. Σύμφωνα με την έκθεση Πόρτερ, που αποτελούσε το πρώτο ντοκουμέντο στο οποίο εκτιθόταν η αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα, ο ορυκτός πλούτος και οι μεταλλουργικές βιομηχανίες από κοινού με τη μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων συνιστούσαν τους κύριους άξονες της αναπτυξιακής πορείας που όφειλε να ακολουθήσει η ελληνική οικονομία.¹⁰⁷

Το τετραετές πρόγραμμα 1948-1952 επιβεβαίωσε αυτή την οπτική, ενώ στο ίδιο πνεύμα κινούνταν και οι διεθνείς οργανι-

107. «Η έκθεση της επιτροπής Porter», Ρ. Porter, *Ζητείται: Ένα θάμα για την Ελλάδα. Ημερολόγιο ενός προεδρικού απεσταλμένου, 20 Ιανουαρίου - 27 Φεβρουαρίου 1947*, Παρουσίαση - εισαγωγή Μ. Ψαλιδόπουλος, Αθήνα 2006, σσ. 204-205.

σμοί που έστρεψαν την προσοχή τους στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1940. Ο Οργανισμός Περίθαλψης και Αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών, πιο γνωστός ως UNRRA, θεωρούσε επιτακτικό καθήκον για την ελληνική βιομηχανία τη δημιουργία βασικής –όπως την αποκαλούσε– βιομηχανίας, που θα στηριζόταν στην εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου της χώρας και αντιμετώπιζε ως ασυγχώρητο σφάλμα την παραμέληση αυτής της προσπάθειας.

Η συναίνεση μεταξύ των αριστερών και συντηρητικών τοποθετήσεων ως προς τις προοπτικές εκβιομηχάνισης της χώρας ήταν ασφαλώς επιφανειακή. Για την αριστερά, ο εθνικός σχεδιασμός αποτελούσε το πρώτο βήμα για την ενεργοποίηση της αναπτυξιακής διαδικασίας, στην οποία το κράτος θα ήταν ο βασικός καθοδηγητής, και θα είχε ως βασικό άξονα τη βαριά βιομηχανία. Η πλήρης αξιοποίηση των ενεργειακών πόρων της χώρας θα επέτρεπε τη δημιουργία ακόμη και ενεργοβόρων μεταλλουργικών βιομηχανιών, που με τη σειρά τους θα υποστήριζαν την ανάπτυξη της μηχανουργίας. Το υπόδειγμα που πρότεινε η αριστερά προέβλεπε την πλήρη καθετοποίηση της παραγωγής, με σκοπό την ικανοποίηση της εσωτερικής αγοράς. Ξεκινώντας από την αφετηρία ότι η καθυστέρηση της ελληνικής οικονομίας οφειλόταν κυρίως στην οικονομική και πολιτική της εξάρτηση από το εξωτερικό, οι αντιλήψεις αυτές έδιναν έμφαση στην ικανότητα της ελληνικής βιομηχανίας να αναπτυχθεί στη βάση μιας ισχυρής εσωτερικής κεφαλαιακής συσσώρευσης. Οι ίδιες απόψεις προσπαθούσαν να αποκρούσουν τις εξαιρετικά διαδεδομένες θεωρίες που ερμήνευαν την καθυστέρηση της ελληνικής οικονομίας ως αποτέλεσμα μιας εγγενούς ελλείψεως κεφαλαίων. Η οικονομική και πολιτική ανεξαρτησία φερόταν ως ο τελικός στόχος, μα και ως η θεμελιώδης προϋπόθεση αυτού του προγράμμα-

τος οικονομικής ανάπτυξης, παράλληλα με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού, η οποία μόνο κάτω από αυτές τις συνθήκες μπορούσε να επιτευχθεί. Είναι προφανές όμως, και αυτό δεν αποκρυπτόταν από τα κείμενα της αριστεράς, ότι η υλοποίηση του προγράμματός της προϋπέθετε κάτι περισσότερο από την οικονομική και πολιτική ανεξαρτησία: την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος, την επιβολή της «λαϊκής δημοκρατίας».¹⁰⁸

Για τους διανοούμενους των πλέον συντηρητικών αποχρώσεων ή για τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις του τόπου, οι εξωτερικοί πόροι –επανορθώσεις, δάνεια, δωρεάν βοήθεια– έπαιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εκβιομηχάνιση της χώρας, η οποία θα έπρεπε να επικεντρωθεί στην αύξηση της προστιθέμενης αξίας με επεξεργασία επί τόπου των πρώτων υλών και εξαγωγή στη συνέχεια των ημικατεργασμένων προϊόντων. Μια θεμελιώδης παράμετρος στην οπτική αυτή ήταν και η ανάγκη απορρόφησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, το οποίο εξαιτίας της ανασφάλειας και των πολεμικών συνθηκών που επικρατούσαν στην ύπαιθρο, αποκτούσε ανησυχητικές διαστάσεις. Ο βαθμός παρέμβασης του κράτους στην εκβιομηχάνιση κυμαινόταν ανάλογα με την τοποθέτηση του κάθε συγγραφέα στο πολιτικό φάσμα: στην πιο ανώδυνη περίπτωση, το κράτος όφειλε να δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες στον χώρο της υποδομής, της δημόσιας διοίκησης και του θεσμικού πλαισίου γενικά, προκειμένου η ιδιωτική πρωτοβουλία –ελληνική και ξένη– να αναλάβει τους σχετικούς κινδύνους.¹⁰⁹

108. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης δεν είναι άλλο από το βιβλίο του Δ. Μπάτση, *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα*, 2^η έκδοση, Αθήνα 1977 [1^η έκδοση= Αθήνα 1947].

109. Ξ. Ζολώτας, *Νομισματικόν πρόβλημα και ελληνική οικονομία*, Αθήνα 1950, σσ. 123-125.

Ανεξάρτητα απ' όλα αυτά, η συνέχεια υπήρξε οδυνηρή για κάθε είδους σχέδιο ανάπτυξης της βιομηχανίας στην Ελλάδα, είτε με βάση το πρώτο υπόδειγμα είτε το δεύτερο. Το 1949 οι Αμερικανοί αρχίζουν να έχουν ενδοιασμούς για τη δυνατότητα υλοποίησης των σχεδίων που οι ίδιοι είχαν ένα χρόνο νωρίτερα καταρτίσει. Ταυτοχρόνως ο ΟΕΟΣΑ, ο σημερινός ΟΟΣΑ, είχε αρχίσει να εκδηλώνει αντιρρήσεις και ακόμη χειρότερα να απορρίπτει προτάσεις για τη δημιουργία επιχειρήσεων σε τομείς όπως τα διυλιστήρια πετρελαίου, ο χάλυβας και τα χημικά προϊόντα, που ενδιέφεραν πολύ την Ελλάδα, υπογραμμίζοντας την ανάγκη συνεργασίας και συντονισμού μεταξύ των χωρών – μελών του, προκειμένου να αποφευχθεί η δημιουργία πλεονάζοντος παραγωγικού δυναμικού, και στην ουσία με σκοπό να μην υποστούν ρωγμές οι ευρωπαϊκές οικονομικές ιεραρχίες. Τέλος, ο Πόλεμος της Κορέας θα οδηγήσει σε αναθεώρηση των αμερικανικών προτεραιοτήτων και σε περικοπές της δωρεάν βοήθειας για την οικονομική ανασυγκρότηση με τη μεταφορά πόρων στην ενίσχυση της συμμαχικής άμυνας. Το νέο μοντέλο ανάπτυξης θα χρειαστεί να περιμένει ακόμη δεκαπέντε χρόνια για την υλοποίησή του.

11. Αντικομμουνιστικό κράτος (1950-1974)

Από το κέντρο στη δεξιά

Όπως θα μπορούσε να περιμένει κανείς, ο τερματισμός του Εμφυλίου Πολέμου δεν μπορούσε να οδηγήσει αμέσως και στην επίλυση όλων των προβλημάτων και αντιθέσεων που είχαν προκύψει κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940. Τα μίσση, η βία, τα συμφέροντα που είχαν συγκροτηθεί στη διάρκειά της ήταν επαρκείς λόγοι για τη χάραξη σαφών διαχωριστικών γραμμών μεταξύ εκείνων που νίκησαν και εκείνων που ηττήθηκαν, ακόμη και αν αφήσουμε κατά μέρος τις πολιτικές επιλογές και τις κοινωνικές συνιστώσες τους. Διαμορφωνόταν έτσι ένα εντελώς διαφορετικό πολιτικό σκηνικό σε σχέση με το προπολεμικό. Σημαντική πλευρά αυτής της αλλαγής, για παράδειγμα, είναι και το γεγονός ότι ορισμένοι από τους σημαντικότερους πολιτικούς ηγέτες της μεταπολεμικής περιόδου αναδείχθηκαν ακριβώς στα χρόνια αυτά, ακόμη και αν η σταδιοδρομία τους είχε ξεκινήσει πριν από τον Πόλεμο.¹

1. Ευ. Χατζηβασιλείου, «Η επανέυρεση της πρωτεύουσας: η βιβλιογραφία των μη εαμικών αθηναϊκών οργανώσεων», Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζί-